

DE VERGETEN GENTSE PAROCHIE

Het Spaans Kasteel in de 17de eeuw

Griet MARÉCHAL

1. Inleiding

Het Spaans kasteel werd tussen 1540 en 1545 op bevel van Keizer Karel opgericht op de plaats van de Sint-Baafsabdij.¹ Het was een citadel bedoeld om de opstandige bevolking in bedwang te houden. Na een bewogen geschiedenis in de tweede helft van de 16de eeuw, werd het een onderdeel van de stadsverdediging. In dit bolwerk was een garnizoen gevestigd onder leiding van een gouverneur of bevelhebber met een staf permanente medewerkers en een compagnie infanterie.

In tegenstelling met de grote lijnen van het wel en wee van het eigenlijke bolwerk, waarvan vooral de oprichting en zijn wederwaardigheden in de 16de eeuw bekend zijn,² kwamen andere aspecten nog maar weinig aan bod. Recent heeft Gontran Ervynck een aanzet gegeven tot de studie van de bewoners, terwijl wijzelf het Spaans militair hospitaal hebben bestudeerd.³ Het was oor-

¹ Gebruikte afkortingen: Acta: *Acta episcopatus Gandavensis*; Bisdom: archief van het bisdom ontsloten door: M. Gysseling en M. Carnier, *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801*, 8 dln, Gent, 1997-2004; BAG: Bisschoppelijk archief Gent; RAG: Rijksarchief Gent; SAG: Stadsarchief Gent. Een woord van dank mag hier niet uitbreken. Om uiteenlopende redenen danken we Ludo Collin, Annemie De Porre, Ria Devocht, Gontran Ervynck, Marc Hanson, Rolande Leloup, Valérie Meilander, Gunter Stoops, Juul Verhelst en René Vermeir. Zij hebben ons werk vergemakkelijkt of ons voor fouten behoed. Voor het opvullen van lacunes in onze kennis van het Latijn konden wij steeds beroep doen op Cyriel Vleeschouwers en Michel Cloet, die ook zo vriendelijk was onze tekst na te lezen. Wij zijn hen hiervoor zeer erkentelijk. Maar de meeste dank zijn wij verschuldigd aan Paul Vranckx zonder wie deze bijdrage gewoonweg niet tot stand was kunnen komen. De vele zeventiende-eeuwse Spaanse teksten heeft hij niet alleen vertaald, maar even zeer onze verre van perfecte transcripties grondig gecorrigeerd. Dit was geen vanzelfsprekende taak. Zijn hartelijkheid en die van zijn vrouw Karin De Coeyer maakten dat wij ons steeds welkom voelden ondanks de vele uren arbeid die we steeds opnieuw vroegen.

² A. Van Lokeren, 'Le château des Espagnols à Gand', *Messenger des Sciences Historiques et Archives des Arts de Belgique*, 1848, p. 1-51; V. Fris, *La citadelle de Charles-Quint et le Château des Espagnols à Gand*, Antwerpen, 1922 (uitt. uit Ann. de l'Acad. d'archéologie de Belgique, 1922); M.C. Laleman, 'Le castrum novum de Gand (Belgique)', in: *125e Congrès nat. hist. scient.*, Lille, 2000 (Archéologie-Château et ville), p. 335-353.

³ G. Ervynck, 'Sprokkelingen uit de parochieregisters van het Spaans Kasteel te Gent', *Vlaamse Stam*, 45/3 (2009), p. 235-247 en G. Maréchal, 'Het Spaans militair hospitaal in Gent (1612-1804)', in: A. Van Nieuwenhuyse en S. De Schampeleire (eds.), *Geschiedenis: zijn werk, zijn leven. Huldeboek René De Herdt*, Gent, 2010, p. 193-212.

spronkelijk de bedoeling het leven in deze gemeenschap en de diverse relaties met de buitenwereld te belichten, maar het vele materiaal dwong ons tot een keuze. Voor deze bijdrage viel ze op de kerkelijke organisatie en het religieuze leven. De versterkte vesting vormde immers ook een afzonderlijke parochie met een kerk, pastoor, onderpastors, kerkhof enz. Wij vragen ons af hoe de militair-kerkelijke structuur ineens zat, hoe de verhouding van de legeraalmoezenier tot de bisschop, tot de pastors van de andere parochies en tot de regulieren was. Wie waren de pastors, hoe werden ze aangesteld en betaald? Hoe was de kerk ingericht en verliep het religieuze leven er anders dan buiten de vestingmuren?

Onze studie vangt aan in het begin van de 17de eeuw, wanneer de situatie na de woelige voorafgaande decennia zowel in het garnizoen als in het bisdom Gent enigszins gestabiliseerd was, en eindigt rond 1700 toen de Spaanse troepen de citadel verlieten.

De citadel werd aanvankelijk het Nieuw Kasteel genoemd, in tegenstelling met het oude kasteel, het Gravenkasteel en na 1584 het Spaans kasteel. Dit was niet toevallig. Het was tussen 1584 en 1593 in opdracht van Alexander Farnese heropgebouwd. De gouverneur was een Spanjaard en zijn functie werd zo belangrijk geacht dat over zijn benoeming steeds in Spanje werd beslist, ook al resideerde een landvoogd of gouverneur-generaal in Brussel. De soldaten waren Spanjaarden, de voertaal was Spaans, de kerkregisters van dopen, huwelijken en begrafenissen waren eveneens in het Spaans gesteld.

De meeste informatie leverden de dossiers op rond de visitaties door de kerkelijke overheid. Sommige bevinden zich in het archief van de Sint-Baafsabdij en het bisdom Gent, andere kwamen terecht in het Fonds Gent, maar behoren archivistisch eveneens tot het archief van het bisdom. Het concilie van Trente had de bisschoppen verplicht om de twee jaar hun parochies te inspecteren. Het derde concilie van Mechelen van 1607 herhaalde deze verplichting. Na hun visitatie formuleerden de bisschoppen richtlijnen om de vastgestelde wantoestanden recht te zetten, problemen op te lossen of nieuwe gebruiken ingang te doen vinden. De dossiers bevatten ook brieven gewisseld tussen de bisschop en het kasteel. Zo werd de bisschop getipt over bepaalde situaties. Vooral bisschop Triest (1622-1657) hanteerde bij zijn bezoeken een vast stramen. Hij inspecteerde grondig het kerkgebouw, de uitrusting en de registers waarin de geboorten, huwelijken en overlijdens werden genoteerd. Daarna ondervroeg hij een aantal wereldlijke en geestelijke personen over tal van

aspecten.⁴ Deze vragenlijsten die met het oog op de Spaanse bewoners in deze taal zijn vertaald, de antwoorden en de getroffen maatregelen zijn voor enkele inspecties of visitaties bewaard. Om het aantal voetnoten te beperken vermelden wij ze hier met hun signatuur:

- ♦ 23 en 24 mei 1609: RAG Bisdom B 5166 (33839)
- ♦ 2 januari 1611: RAG Bisdom B 2918 (32207)
- ♦ 4 en 6 augustus 1614: RAG Fonds Gent 49
- ♦ 12 april 1635: RAG Fonds Gent 49
- ♦ 11 juni 1642: RAG Bisdom B 5166 (33839)
- ♦ 13 oktober 1648: RAG Bisdom B 5166 (33839).

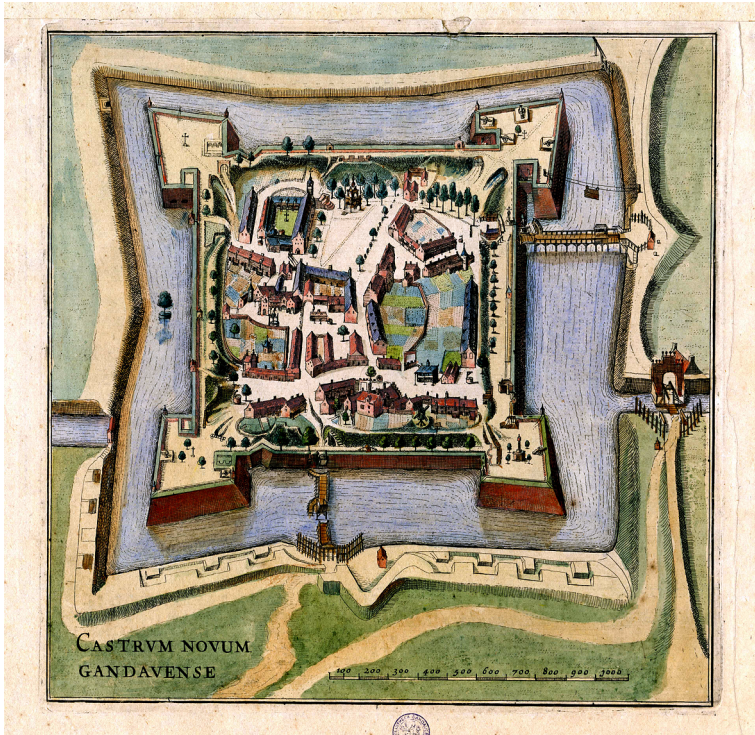
De *acta episcopatus* waarin de bisschoppelijke secretarissen verslag uitbrengen van de activiteiten van de bisschoppen en allerlei besluiten en beslissingen noteren, vormen een andere onmisbare bron voor het kerkelijk leven. Indices opgemaakt onder leiding van L. Collin en M. Cloet maken deze informatie perfect toegankelijk (M. Therry, H. Feys e.a., *Indices op de acta episcopatus Gandavensis*, 13 dln, Brussel, 2002. Zie ook *Handleiding en algemene toelichting bij de Indices op de Acta episcopatus Gandavensis* (1584-1802), Brussel, 2002).

Gontran Erynyck toonde aan hoeveel informatie uit de geboorte- en huwelijksregisters te halen valt. Wij hebben vooral van het overlijdensregister gebruik gemaakt. De overlijdens waarnaar we verwijzen zijn terug te vinden in het Gentse Stadsarchief op de microfilms: MF 537 met de overlijdens van 1605-1632 (reg. 306) en MF 539 met deze van 1633-1689 en van 1690-1785 (reg. 312 en 313).

2. Hoofdaalmoezeniers

Onder Farnese kreeg het leger geleidelijk aan een vaste structuur met eigen instellingen. Hij reorganiseerde de aalmoezeniersdienst en vertrouwde de hoogste leiding toe aan een bisschop. Op zijn verzoek had paus Clemens VIII de aartsbisschop van Kamerijk aangeduid als afgevaardigde van de H. Stoel bij het leger in de Nederlanden. Onder de regering van aartshertog Albrecht was dit de

⁴ M. Cloet, 'Antoon Triest', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent (1551-1991): vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 67 e.v.; M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triest, Episcopi Gandavensis (1623-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*, Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 45, Leuven, 1976, p. v; M. Cloet, 'Antoon Triest, prototype van een contrareformatische bisschop, op bezoek in zijn Gentse diocesis (1622-1657)', *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 91/3 (1976), p. 394-405.

Afbeelding 1: Zicht in vogelvlucht op het Spaans kasteel, ingekleurde kopergravure
 Gepubliceerd in: Antonius Sanderus, *Flandria Illustrata*, 1641.
 (Stad Gent : De Zwarte Doos – Dienst Stadsarchief, AG L16/2; fotografie Storm Calle)

aartsbisschop van Mechelen. Beiden vertrouwden de uitoefening van dit ambt toe aan een geestelijke, die de titel van vicaris-generaal van het leger droeg en die het echte hoofd van de legeraalmoezeniers was. De vierde legervicaris-generaal was Caesar Clemens of Clemente. Hij was Engelsman van geboorte, deken van Sint-Pieter in Anderlecht in 1607, daarna kanunnik van Sint-Goedele waarvan hij in 1618 deken werd. Op dat ogenblik was hij al vicaris-generaal. Alle militaire gezagdragers vanaf de rang van kolonel (maestre de campo) moesten de vicaris bij de uitoefening van zijn functie alle gevraagde hulp verlenen, terwijl alle legeraalmoezeniers aan hem waren onderworpen.⁵

Vicaris-generaal Caesar Clemens bezocht meerdere malen de parochie van het Spaans kasteel. De eerste visitatie of kerkelijke inspectie vond plaats op 23 mei

⁵ J. Lefèvre, 'L'aumônerie militaire en 1598-1621', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 6, 1928, p. 115 e.v.; E. De Moreau, *Histoire de l'église en Belgique*, V, Brussel, 1952, p. 266.

1609. Antonius Triest, de latere bisschop, die op dat ogenblik aartsdiaken van de kathedrale kerk in Gent en dus medewerker van de bisschop was, vergezelde de vicaris-generaal, opdat, zoals het uitdrukkelijk werd gesteld, de rechten van de bisschop niet zouden worden geschaad.⁶ De verhoudingen tussen de hoofdaalmoezenier en de plaatselijke bisschop lagen op het vlak van bevoegdheden gevoelig en waren enkele jaren voordien nog het voorwerp van afspraken geweest.⁷

Op 15 maart 1611 gaf vicaris-generaal Clemens strikte richtlijnen in het Spaans aan de legerkapelaans. Zij waren weinig plichtbewust en werden tot de orde geroepen. Bij verwaarlozing van hun verplichtingen zou hun loon worden gekort. Het ging vooral over de op te dragen missen, het verbod het kasteel te verlaten zonder de toestemming van de pastoor en het dragen van superplie en stola. De vicaris-generaal vaardigde deze richtlijnen alleen uit, maar de bevoegdheid om op te treden bij tekortkomingen legde hij uitdrukkelijk bij de plaatselijke bisschop en zijn officiaal of kerkelijk rechter.⁸

Bij zijn visitatie op 4 augustus 1614 werd Clemens opnieuw vergezeld door een afgevaardigde van de plaatselijke bisschop. Dit was Georgius Chamberlain, eveneens van Engelse afkomst, licentiaat in het canoniek recht, kanunnik en aartsdiaken van het kathedraalkapittel van Gent en de latere bisschop van Ieper.⁹ Beiden zetten eveneens de definitieve regeling op papier in het geschil tussen de Gentse dominicanen en de pastoor van het kasteel.¹⁰

Latere legervicaris-generaal schreven nog wel algemene richtlijnen voor, maar voor zover we weten, kwamen ze het Spaans kasteel niet meer bezoeken.¹¹ De volgende die op inspectiebezoek kwam, was bisschop Antonius Triest. Getuige zijn inspectieverslagen behandelde hij deze militaire parochie zoals zijn andere parochies. Hij was niet vergezeld door de legervicaris-generaal. In de loop van het eerste kwart van de 17de eeuw lag m.a.w. de verdeling van de bevoegdheid tussen de legervicaris-generaal en de plaatselijke bisschop vast.

De bisschop bleef waakzaam. Toen de vicaris-generaal aan de soldaten in het algemeen vastendispensatie verleende, gold dit volgens de bisschop niet voor de soldaten in het Gentse garnizoen, tenzij zij expliciet vermeld werden.¹² Het was

⁶ RAG Bisdom, B 5166 (33839).

⁷ RAG Bisdom, K 11207 (32198).

⁸ RAG Bisdom, K 18540 (33845).

⁹ *Histoire chronologique des évêques et du chapitre exempt de l'église cathédrale de S. Bavon à Gand*, Gent, 1772, p. 107-108.

¹⁰ RAG Fonds Gent, 49.

¹¹ RAG Bisdom, B 5171/13: 18 juni 1634; RAG Bisdom K 10547 (32109): 3 augustus 1644 en 6 augustus 1669.

¹² BAG Acta, VII ^o 118 r°: 17 februari 1549.

alsof algemeen geformuleerde regels voor de rondtrekkende legers golden en niet voor de soldaten die het garnizoen bevolkten.

3. Plaatselijke geestelijken: pastoor, predikant, biechtvader en onderpastoor

3.1. Aanstelling

3.1.1. Pastoor

Aan het hoofd van de parochie stond een legeraalmoezenier, een pastoor die in de militaire context kapelaan-majoor werd genoemd. Hoe kwamen kandidaat-aalmoezeniers aan een post? Zoals J. Lefèvre in zijn studie over de aalmoezeniersdienst in de periode 1598-1621 opmerkte: “gemakkelijke vraag, moeilijk antwoord”. Alle benoemingen die een weerslag hadden op de financiën van het leger, moet men in principe kunnen terugvinden in de archiefserie “patenten, titels en bevelen in verband met de troepen”. Lefèvre steunde zich op deze serie. Maar niet alleen zijn de documenten weinig expliciet, zijn voorbeelden van benoemingen van aalmoezeniers in Gent betreffen feitelijk deze van het Sas van Gent. De Gentse benoemingen die hij heeft aangetroffen zijn die van predikanten.¹³

De gegadigden konden zich kandidaat stellen bij de vicaris-generaal en daarna bevestigd worden door de aartshertog. Uitzonderlijk zou de aartshertog zelf een pastoor hebben aangeduid, aldus Lefèvre, maar daar hebben we onze twijfels over. De pastoors van het Spaans kasteel stelden zich kandidaat bij de legervicaris-generaal, al dan niet op aansturen van het Hof, en werden door hem aanvaard. Daarna – althans volgens de afspraak van begin september 1628 in Antwerpen tussen de Zuid-Nederlandse bisschoppen onderling – behoorde het tot de jurisdictie van de plaatselijke bisschop de kandidaat goed te keuren en hem met de pastorale zielzorg te belasten. Indien deze procedure niet werd gevolgd en de pastoor enkel door de vicaris-generaal was aangesteld en niet door de bisschop canoniek was bevestigd, gaf dit aanleiding tot heel wat moeilijkheden. Dit was het geval met Alonso Lopez, duidelijk een protégé van het Hof,¹⁴ die aanvanke-

¹³ Dit zijn P. Navarro op 18 september 1601 en Bernard de Yebra op 14 december 1605. Deze laatste zal op 13 maart 1609 verhuizen naar het garnizoen in Antwerpen: J. Lefèvre, ‘L’aumônerie militaire’, p. 121.

¹⁴ Hij verliet het kasteel op 30 juni 1649 om kanunnik te worden van Sint-Goedele in Brussel, benoeming die hij te danken had aan de aartshertog Leopold-Willem, zoals wellicht ook vroegere benoemingen.

lijk noch het gezag van de bisschop, noch de taken inherent aan het pastoraat aanvaardde. (zie verder)

Hoewel we zouden verwachten dat de geschetste procedure bij elke nieuwe pastoor in het Spaans kasteel gevolgd werd en bijgevolg vermeld staat in de *acta episcopatus*, zijn er weinig sporen van. Toch bleef ze gangbaar. De aartsbisschop van Mechelen had als pauselijk gedelegeerde in 1660 Franciscus Gutierrez y Soto aangewezen als pastoor van het garnizoen van het Gents kasteel. Gutierrez was in deze hoedanigheid ingeschreven in de koninklijke registers, waarmee de reeds vermelde archiefserie “patenten, titels en bevelen in verband met de troepen” was bedoeld. Daarna, in overeenstemming met de geciteerde afspraak, verleende de bisschop van Gent hem de zielzorg in het Spaans kasteel.¹⁵ Men is immers, zo gaat de tekst verder, reeds voldoende ingelicht over de kwaliteit en de geschiktheid van Gutierrez. En inderdaad in 1648 had hij, als kanunnik van de Brugse Sint-Salvatorkerk, de bisschoppelijke toestemming verkregen om in het Spaans kasteel te preken, biecht te horen en zonden kwijt te schelden ook in die gevallen die normaal aan de bisschop waren voorbehouden.¹⁶

Van 8 juni 1669 dateren gedrukte voorschriften van Lancelottus de Gottignies, pauselijk gedelegeerde en vicaris-generaal van het koninklijk leger, waarin de legerpastoors erop gewezen werden dat wanneer zij in de koninklijke registers ingeschreven waren (en dus aangesteld waren door de wereldlijke overheid), zij ervoor moesten zorgen zijn schriftelijke aanstelling te bekomen wat bevoegdheden en jurisdictie betreft, opdat zij op geldige wijze de pastorale zorg voor de personen die hen toevertrouwd waren, zouden kunnen uitoefenen. Van de plaatselijke bisschop is in zijn richtlijn geen sprake, maar diens rol moest daarom niet uitgesloten zijn zoals nog zal blijken. Wel is duidelijk dat de kandidaat legerpastoors wel eerst door de wereldlijke overheid werden aangesteld.¹⁷

De combinatie van koninklijke aanstelling (rol van de vicaris-generaal) en van de aanstelling door de plaatselijke bisschop komt tot uiting bij de benoeming van Joannes Baptista d'Arbona. Na het overlijden van Karel De Roo ontving de bisschop van Gent van vicaris-generaal de Gottignies een schrijven van 17 oktober 1669, waarin hij stelde dat de vorst Jan Baptist d'Arbona tot het pastoraat had voorgedragen. Maar er was bij de bisschop ook een schrijven toegekomen van de gouverneur van het kasteel die eveneens een kandidaat voorstelde, maar de *acta episcopatus* vermelden de naam van deze kandidaat niet. We kun-

¹⁵ BAG Acta, VIII f° 202 v°: 13 januari 1660.

¹⁶ BAG Acta, VII f° 88 v°.

¹⁷ RAG Bisdom, B 10547: 8 juni 1669.

nen veronderstellen dat het om een andere persoon ging, vermits de bisschop een en ander goed moest overwegen en dan de voorkeur gaf aan de kandidaat van de vorst en de vicaris-generaal. Maar het kan ook om dezelfde kandidaat gegaan zijn. De bisschop had d'Arbona immers, na hem geëxamineerd te hebben, reeds op 11 oktober 1669 als waarnemend pastoor (deservitor) de toelating gegeven tot nader order biecht te horen.¹⁸ Of het nu al dan niet om dezelfde kandidaat ging, het voorbeeld illustreert een andere mogelijke wijze van benoeming: de kandidaat-pastoor solliciteerde niet bij de vicaris-generaal, maar bij de gouverneur van het kasteel. Op 22 oktober bekrachtigde de bisschop zijn benoeming als pastoor en mocht d'Arbona ook in de gevallen die normaal voorbehouden waren aan de bisschop absolveren.¹⁹ In 1686 gaf hij zijn functie in de burchkerk op en op 9 mei 1689 aanvaardde de bisschop zijn ontslag.²⁰ Na hem zou de bisschop ongeschoeide karmelieten uit het Gentse klooster met de zielzorg belasten.²¹

De bisschop had een zekere vrijheid van handelen wanneer er geen kandidaten van de vorst, de vicaris-generaal of de gouverneur waren. Tijdens de afwezigheid van kapelaan-majoor Alonso Lopez beval de bisschop licentiaat Luys de Zamorra, die er predikant was, vanaf 1 oktober zijn dienst over te nemen tot wanneer Lopez zijn dienst opnieuw zou opnemen.²²

3.1.2. Predikant

Zoals reeds aangestipt, werden predikanten door de vicaris-generaal benoemd. Maar ook zij moesten daarna van de plaatselijke bisschop de *approbatio* krijgen om gezagskwesties te vermijden. Na zijn visitatie op 8 januari 1636 had de bisschop een aantal richtlijnen inzake het opdragen van missen op feestdagen en het geven van catechismus geformuleerd. In aanwezigheid van onder meer de koster, de kerkmeester (majordomus) en de kapelaans had de Spaanse predikant, een regulier – uit het visitatieverslag 12 april 1635 weten we dat dit Guilien de los Reyes was – deze geweigerd, omdat hij niet onder het gezag van de bisschop viel. Die zou het hem hoogstens kunnen vragen. Van zijn provinciale overste had hij

¹⁸ BAG Acta, XII f° 41 r°.

¹⁹ BAG Acta, XII f° 41 v° en 42v°-43 r°.

²⁰ BAG Acta, XVII f° 191 r°: 12 mei 1686 en XVIII f° 155 r°.

²¹ BAG Acta, XVIII f° 155 r°, 155 v° en 188 r°: 9 en 10 mei 1689 en 13 september 1689; G. Eryvncq, 'Sprokkelingen', p. 239.

²² Overlijdensregister 1 oktober 1641 en 5 november 1642.

zelfs het bevel gekregen geen gevolg te geven aan andere opdrachten binnen het kasteel dan het prediken.

De bisschop vroeg een getuigenverklaring over de uitspraken van de predikant en op basis daarvan eiste hij excuses voor zijn onbeschofte gedrag. De kerkvorst beval de kapelaan-pastoor niet toe te staan dat de man in kwestie nog de preekstoel zou bestijgen tot hij zijn excuses had aangeboden. Indien dit niet zou gebeuren, zou bisschop Triest ervoor zorgen dat zijn functie van predikant in het leger werd geschrapt. Triest was immers ook lid van de Raad van State.²³

3.1.3. Biechtvader en onderpastoor

Meer gerespecteerd was de bevoegdheid van de bisschop om toelating te geven biecht te horen. Hij verleende ze bijvoorbeeld op 4 juli 1629 aan Alphonsus Ochendiano en aanvaardde hem op 11 oktober 1629 als onderpastoor.²⁴ Maar ook hier vermelden de *acta episcopatus* niet elke aanvaarding als onderpastoor, tenzij de toestemming biecht te horen en te preken de aanvaarding als kapelaan impliceerde, wat het geval blijkt voor Karel Florentius, een priester uit het bisdom Atrecht.²⁵

Op 26 maart 1641 kreeg predikant Andreas Aloisius de Zamorra de toelating biecht te horen van de soldaten en de gelovigen die in het Spaans kasteel verbleven.²⁶ Karel de Roo, een priester afkomstig uit het bisdom Ieper, kreeg op 8 december 1652 een tijdelijke toelating en op 13 maart 1657 een verlenging ervan.²⁷ Later zou hij kapelaan-majoor of pastoor worden en ook in die hoedanigheid deze toestemming opnieuw nodig hebben.²⁸ Hij was de eerste niet-Spaanse pastoor en kreeg dan ook de assistentie van een Spaans sprekende vice- of onderpastoor, Dominicus Ramos, die eveneens eerst in het examen moest slagen vooraleer hij de biecht mocht afnemen.²⁹ Meester Pieter Beaucamp was een andere geestelijke, die op 4 oktober 1656 de toelating kreeg te celebreren en te assisteren in de goddelijke diensten.³⁰ Ook de protégé van het Hof, Alonso Lopez, die na zijn aanduiding door de vicaris-generaal aanvankelijk niet de

²³ RAG Fonds Gent, 49, stuk d.d. 14 januari 1636.

²⁴ BAG Acta, III f° 193 v° en f° 199 v°.

²⁵ BAG Acta, V f° 127 r° en 136 r°: 22 juni 1639 en 14 oktober 1639.

²⁶ BAG Acta, V f° 193 r°.

²⁷ BAG Acta, VII f° 261 v° en 391 r°.

²⁸ BAG Acta, X f° 15' r: 23 mei 1665.

²⁹ G. Eryvncq, 'Sprokkelingen', p. 239; BAG Acta, X f° 51'v: 10 december 1665.

³⁰ BAG Acta, VII f° 378 r°-v°.

approbatio van de bisschop had verkregen, werd eerst geëxamineerd vooraleer hij de bisschoppelijke toelating tot biecht horen en preken verwierf.³¹

3.2. *Regulieren of seculieren*

De oudst bekende kapelaan-majoor, Padre Andres Inigo de la Cruz, was een karmeliet. Zijn opvolgers waren gedurende decennia seculieren, van wie sommigen de titel van licentiaat droegen en bijgevolg een grondige opleiding hadden genoten, in tegenstelling met het gros van de parochiepastoors.³² Vanaf 1689 maakten lokale karmelieten ononderbroken de dienst uit. Zij waren aangesteld door de bisschop van Gent.³³ Onder de onderpastoors waren er vroeger reeds ongeschoeide karmelieten, zoals Romualdus a Cruce (1665).

De predikanten waren vaak regulieren zoals Guillien de los Reyes, van wie we de orde niet kennen en de augustijn Phelipe Scapsio, die overleed op 30 oktober 1618. In 1648 was de predikant een ongeschoeide karmeliet, die zijn dienst trouwens sterk verwaarloosde.³⁴ Ook ongeschoeide karmeliet waren Celestinus a Sancto Michaelae, die op 8 oktober 1680 de pastoor verving en pater Didacus a Jesu Maria, circa 1689 de prior van de discalsen of ongeschoeide karmelieten.³⁵ Jezuïeten waren in het Gentse garnizoen niet actief, hoewel zij in 1587 de aalmoezendienst in het leger hadden gekregen.³⁶

3.3. *Personaliteits- of territorialiteitsbeginsel inzake jurisdictie: de taal als argument*

De kapelaans-majoor of pastoors waren op een korte onderbreking in 1665-1669 na tot in 1689 Spanjaarden. Ook de andere geestelijken waren meestal Spanjaarden met uitzondering van kapelaan Nicolas Mortaigne. Bij de visitatie in 1635 was hij de enige die niet in het Spaans, maar in het Latijn antwoordde.³⁷ Over het algemeen hadden de aalmoezeners dezelfde geografische afkomst als

³¹ BAB Acta, V P° 31 r°: 27 februari 1635.

³² R. Mols, 'De seculiere geestelijkheid in de 17de eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 8, Haarlem, 1979, p. 378-380.

³³ Meer details over de geestelijken bij G. Eryvynck, 'Sprokkelingen', p. 238-241.

³⁴ RAG Bisdom, B 5166: 13 oktober 1635.

³⁵ G. Eryvynck, 'Sprokkelingen', p. 240-241.

³⁶ L. E. Halkin, 'Het katholiek herstel in de Zuidelijke Nederlanden 1579-1609', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 6, Haarlem, 1979, p. 350; G. Parker, 'De militaire organisatie', in: P. Janssens (red.), *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, I, Gent, 2006, p. 68-69.

³⁷ RAG Fonds Gent, 49: 12 april 1635.

hun kudde. Om efficiënt te fungeren moesten de herders inderdaad de taal van hun parochianen machtig zijn.

In 1615 speelde het taalargument een belangrijke rol in de discussie over de zielzorg van de soldaten tussen de kapelaan-majoor en de Gentse parochiepastoors. De lokale pastoors vonden dat wie in hun parochie woonde, ipso facto hun parochiaan was. Zij hadden de volle jurisdictie in hun parochie. De pastoor van het garnizoen daarentegen beschouwde zich als de zielenherder van alle soldaten die verbonden waren aan de citadel, die m.a.w. soldij ontvingen, waar zij ook verbleven. De soldaten hangen in alles van hun kasteel af, zo betoogde hij. Zo bracht hij de laatste sacramenten naar zieke militairen zonder het akkoord van de plaatselijke pastoor, iets waartegen de Gentse pastoors zeer sterk reageerden.

De pastoor van het kasteel, licentiaat Gregorius Mendez, beweerde dat hij deze jurisdictie, zoals zijn voorgangers vanaf de oprichting van het kasteel wel bezat, zoals trouwens de pastoors in de andere garnizoenen. Zijn grote argument was de talenkennis. Geen enkele soldaat verstond immers de Vlaamse taal, met alle gevolgen van dien. “Hoe zullen de heren pastoors op wettige wijze het gebruik der sacramenten aan de mijnen [= mijn soldaten] kunnen verstrekken? Hoe kunnen de pastoors antwoorden bij het horen van de biecht, bij het raad geven en het troosten? Waartoe zal inderdaad het afroepen van de huwelijksbannen in hun kerken dienen bij de huwelijken? Immers, nauwelijks een van mijn soldaten verstaat de Vlaamse taal en zal bij die bannen aanwezig zijn. Met welk bedrog zullen de verlovingen dan gevierd worden? Hoe zullen die pastoors de soldaten die in het openbaar ontucht bedrijven berispen?”

De Gentse pastoors trokken de bewering dat hij deze jurisdictie had, net zoals zijn voorgangers, in twijfel. Ze vonden voor deze bewering geen enkele argument. Ze beweerden daarentegen dat al wie soldij ontvangt onderworpen is en altijd onderworpen is geweest aan de pastoor van de parochie waar hij toevallig verblijft. En wat de talenkennis betreft, willen ze dezelfde vraag stellen: hoe kan de pastoor van het garnizoen sacramenten verstrekken, biecht horen, raad geven en troosten, huwelijken inzeggen enzovoort, bij diegenen onder de soldijtrekkers die de Spaanse taal niet kennen en enkel Diets of Frans spreken? Gregorius Mendez zou moeten weten dat er meer Vlamingen zijn die de Spaanse taal meester zijn (daar zij geboren zijn in een verscheidenheid van talen, voegden ze eraan toe) dan Spanjaarden die de taal van Vlamingen of Walen verstaan. Zij kennen over het algemeen geen andere taal dan hun moedertaal. Volgens hen zouden er onder de pastoors niet weinigen zijn die Spaans spreken. Zij wezen er verder op dat de bevoegdheid om bedrog bij huwelijken te beoordelen en soldaten te beris-

pen die in het openbaar ontucht bedrijven, niet bij de eigen pastoor berust, maar bij de kerkelijke rechtbank.³⁸

Afbeelding 2: Bovenste deel van de grafsteen van kapelaan-majoor Franco Henriquez (+ 1625), een van de weinige grafstenen afkomstig uit het Spaans Kasteel die ter plaatse bewaard bleef. In het veld is een kelk afgebeeld waarboven de gekroonde letter A en doodshoofden op de zijkanten. (Foto Bart D'hondt)

Hoe dit geschil werd beëindigd, weten we niet, maar in de praktijk blijkt een *modus vivendi* te zijn gevonden. Zo zou bisschop Triest later de garnizoenspastoor de opdracht geven de zieke soldaten die zich buiten het kasteel bevinden te bezoeken en huwen er anderzijds veel Spaanse soldaten in Gentse parochiekerken, zonder dat met zekerheid vaststaat dat de bruid uit deze parochie afkomstig was. Bovendien zal blijken dat vele soldaten “in de stad” gaan biechten,³⁹ wat de talenkennis van de plaatselijke pastoors bevestigt. Pastoor Mendez was kort voordien ook zijn boekje te buiten gegaan door te gaan preken in de kerk van het H. Kerst, wat hem werd verboden.⁴⁰

In het begin van de 17de eeuw deed zich eveneens een discussie voor met een regulier. Een pater-minderbroeder had heimelijk het *viaticum* (laatste commu-

³⁸ RAG Bisdom, B 5168: mei-oktober 1615 en BAG Acta, I f°71 v°.

³⁹ G. Maréchal, ‘Het Spaans militair hospitaal’, p. 209.

⁴⁰ BAG Acta, I f° 69 r° en 71 v°: 18 maart 1615.

nie) aan een Spaans soldaat toegediend. Kapelaan licentiaat Maldonatus protesteerde zowel tegen het toedienen aan een Spanjaard als tegen het feit dat het *viaticum* heimelijk, dus zonder het vereiste decorum, naar de zieke was gebracht. Het probleem werd opgelost zonder verdere sporen na te laten.⁴¹ Deze onenigheid tussen seculiere en reguliere geestelijken was geen alleenstaand geval. In het begin van de 17de eeuw waren er heel wat steeds terugkerende en aanslepende discussies tussen de parochiepastoors en de bedelorden, vooral over de begrafenisrechten, wat geleid heeft tot de oprichting van de congregatie van Gentse parochiepastoors.⁴²

3.4. Aantal gelovigen en geestelijken

Om de werklust van de pastoor te kunnen inschatten, moeten we een idee hebben van de omvang van de bevolking van het Spaans kasteel. Op de vraag naar het aantal communicanten werd in 1635 het aantal 500 en 700 naar voren geschoven. De afgeronde aantallen en het groot verschil maken duidelijk dat de pastoor geen *status animarum*° bijhield⁴³ en dat het om een raming ging. Hield de ene rekening met de Spanjaarden die effectief in het kasteel verbleven en de andere ook met de militairen die wel van het kasteel afhingen, maar er niet verbleven? Zo woonden onder meer acht gereformeerde kapiteins met hun “mesnage” in de stad, maar ze genoten dezelfde belastingvoordelen.⁴⁴ Ook de zieke soldaten verbleven niet in het kasteel, want het hospitaal lag buiten de vesting. De majordomus (beheerder) ervan met zijn gezin en personeel evenmin. Of moeten we het grote verschil verklaren door het sterk wisselende bewonersaantal? Delen we het verschil in twee en gaan we uit van 600 communicanten, dan telde de bevolking rond 1635 ongeveer een duizendtal zielen.⁴⁵ H. Van Werveke heeft het Gentse bevolkingscijfer in de 17de en 18de eeuw berekend. Hij ging

⁴¹ BAG Acta, I f° 107: 9 augustus 1612.

⁴² K. Degryse, *Het archief van de congregatie der Gentse parochiepastoors*, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1984, p. V.

⁴³ M. Cloet, ‘Richtlijnen voor de status animarum, voornamelijk in het bisdom Gent onder het episcopaat van Antoon Triest (1623-1657)’, in: H. Soly en R. Vermeir (eds), *Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden, Liber amicorum Prof. M. Baelde*, Gent, 1993, p. 39-47; M. Cloet en A. De Winter, ‘De parochiepriesters aan het werk’, in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent*, p. 154-156.

⁴⁴ SAG Reeks 349/265. Een gereformeerd militair (*entretenido* of *reformado*) was een hoger officier, die bij het ontbinden (reformeren) van zijn regiment definitief of tijdelijk op non actief is gezet en in afwachting van een nieuwe opdracht wachtgeld kreeg en met diverse taken belast kon worden.: E. Rooms, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*, Bijdragen van het Centrum voor Militaire Geschiedenis, 37, Brussel, 2003, p. 62.

⁴⁵ M. Cloet, ‘Antoon Triest, prototype’, p. 400.

uit van een geboortecoëfficiënt van 38 per duizend.⁴⁶ Wij zijn er ons van bewust dat deze coëfficiënt niet zo maar op de kleine aantallen doop- en huwelijkscijfers van het Spaans kasteel (die Van Werveke ook publiceerde) mag toegepast worden en dat het hier niet gaat om een ‘normale’ parochie. Zo waren onder een militaire bevolking de vrijgezellen wellicht talrijker, maar omgekeerd hebben we hier met een garnizoen te maken, wat betekent dat de militairen er lang verbleven en er met hun gezin leefden. De parochieregisters waaruit zijn cijfers komen, werden in de jaren dertig slecht bijgehouden. Met andere woorden, heel wat factoren speelden een rol, zodat het resultaat van de toepassing van de geboortecoëfficiënt op de geboortecijfers in het parochieregister slechts een indicatie van de bevolkingsomvang kan aangeven. Meer zochten we met de volgende berekeningen ook niet te doen. Het gemiddelde van de geboorten van 1631 tot en met 1640 is 36 of een bevolking van iets minder dan 1000. Van 1641 tot 1650 is het gemiddelde 42,5 of een bevolking van circa 1100. Deze aantallen stemmen overeen met de vermelde communicantencijfers.

Dit duizendtal bewoners omvatte de leden van de militaire staf en het garnizoen, hun gezinnen met dienstpersoneel en civiele ambachtslui die er hun broodwinning vonden.⁴⁷ Eens uit actieve dienst bleven militairen er ook wonen. Zestig- en honderdjarige soldaten kan men immers moeilijk als militairen in actieve dienst beschouwen.⁴⁸ Na de dood van een militair, bleef zijn weduwe er vaak wonen.

Volgens E. Rooms telde de citadel in vreedstijd een uitgebreide staf en een vast garnizoen van een 170 man.⁴⁹ De aanwezigheid van gereformeerden, van een aantal oudere of verminkte soldaten die een *plaza muerta* hadden gekregen, een lichte job omdat ze niet meer in staat waren actieve dienst te doen,⁵⁰ van de gezinnen en het personeel van de militairen en van burgers al dan niet in dienstverband, kan het verschil tussen de 170 en de 1.000 à 1.100 inwoners verklaren.

In periodes van oorlog en oorlogsdreiging nam de bezetting fel toe door de aanwezigheid van extra troepen. Zo telde E. Rooms in 1667, 1672 en 1689

⁴⁶ H. Van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*. Verhandelingen van de Kon. Vl. Ak. Wet. Lett. en Sch. Kunsten van België. Klasse der Letteren, X, 8, Brussel, 1948, p. 52.

⁴⁷ Uit de lijst van ingekwartierden op 26 november 1659 in Tienen blijkt dat 1344 soldaten vergezeld waren van 633 vrouwen, kinderen en personeel (L. Janssens, ‘Het militair garnizoen van Tienen, 1635-1670’, in: *Tienen, 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw*, Brussel, 1985, p. 55-76. p. 73). Bij een meer permanent verblijf, zoals in een garnizoen lag het aantal personen die de soldaten vergezelden ongetwijfeld een stuk hoger.

⁴⁸ Op 12 november 1636 stierf een “soldaat” van 102 jaar in het Spaans militair hospitaal dat voor hem als bejaardenhuis functioneerde.

⁴⁹ E. Rooms, *De organisatie*, p. 75-76.

⁵⁰ E. Rooms, *De organisatie*, p. 86.

1.000 à 2.000 manschappen.⁵¹ Toch werd dit aantal ook in deze jaren niet doorlopend gehaald. Toen de Fransen op 9 maart 1678 de stad innamen, zouden slechts 600 soldaten de citadel verdedigd hebben.⁵²

De troepen werden ondergebracht in weinig duurzame houten barakken. Bij de oprichting van het kasteel konden in deze barakken 2500 soldaten met hun vrouwen worden ondergebracht, in 1707 waren dit er 2200.⁵³ (Officieren kregen een betere huisvesting). Daar deze barakken in dergelijke periodes telkens opnieuw moesten worden opgebouwd of bruikbaar gemaakt, mogen we veronderstellen dat er buiten deze periodes minder dan 2.500 bewoners waren.

Het exacte aantal geestelijken is niet vastgelegd, maar uit tal van documenten zoals inspectieverslagen en getuigenverklaringen, blijkt dat er behalve de pastoor en de predikant vaak twee en zelfs drie kapelaans waren.⁵⁴ Het zou niet mogelijk zijn een weekdienst te organiseren waarbij de kapelaans om beurten dienst moesten doen als ze niet met meerderen waren. In een voorstel tot organisatie van een militair hospitaal, meende de auteur dat hiervoor zonder probleem een Spaans sprekende kapelaan uit het kasteel ingeschakeld kon worden. De pastoor, de overblijvende kapelaan en de predikant waren voldoende voor de bevolking van het Spaans kasteel aangezien de meeste soldaten in de stad zouden biechten en de mis horen. De taak van de priester die overgeplaatst zou worden naar het hospitaal, zou bestaan uit het afnemen van de biecht en het toedienen van de laatste sacramenten.⁵⁵

Een parochiepastoor werd meestal slechts bijgestaan door een onderpastoor wanneer hij meer dan 800 à 900 communicanten had. In het garnizoen waren in 1635 500 à 700 communicanten. De werklast van de pastoor mocht dus als licht beschouwd worden zeker buiten periodes van oorlog of oorlogsdreiging. Trouwens, wanneer extra troepen in het Spanjaardenkasteel werden gelegerd, beschikten zij vaak over eigen geestelijken.

⁵¹ E. Rooms, *De organisatie*, p. 106, 107 en 109 en bijlage II.

⁵² *Memorieboek der Stad Ghent*, Gent, 1852-1861, III, p. 272, aangehaald door H. Van Houtte, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime*, Gent, 1930, I, p. 385.

⁵³ G. Maréchal, 'Soldatenhuisvesting in het Spanjaardenkasteel in 1707', *@rchieflink*, 10/1 (januari 2010), p. 4-5.

⁵⁴ In 1635 werden bijvoorbeeld behalve de pastoor en de predikant nog twee kapelaans ondervraagd: RAG Fonds Gent, 49; M. Cloet, *Itinerarium*, p. 421: Triest vermeldt op 13 oktober 1648 de pastoor en twee of drie kapelaans.

⁵⁵ RAG Bisdom, B 5170/2.

3.5. *Huisvesting en loopbaan*

De kapelaan-majoor woonde in het kasteel en had er een huis tot zijn beschikking. Het lag ten westen van de kerk. Ook de andere kapelaans verbleven binnen de vestingmuren, anders konden ze moeilijk dag en nacht ter beschikking staan zoals van hen geëist werd wanneer ze van dienst waren. Of ze over een aparte woning beschikten of ook in de pastorie gehuisvest waren, is niet duidelijk. De predikant woonde in 1635 niet in het kasteel en dat werd hem niet in dank afgenomen. Wanneer later een ongeschoeide karmeliet die functie waarnam, verbleef die wellicht in zijn klooster.

Sommigen bleven zeer lang ter plaatse en bleven er wonen tot hun dood. Anderen keerden naar Spanje terug, zoals Gregorius Mendez.⁵⁶ Voor nog anderen, zoals voor A. Lopez, was het verblijf in Gent een stap in hun carrière.

3.6. *Opdrachten van de geestelijken*

3.6.1. *Sacramenten toedienen en andere godsdienstige plechtigheden*

De opdracht van een pastoor bestond voornamelijk in het toedienen van sacramenten, het verkondigen van het woord Gods en het onderwijzen van de christelijke doctrine. Voor het uitvoeren van deze taken kon de pastoor in het Spaans kasteel rekenen op een aantal medewerkers. Wat deed hij, wat deden zijn medewerkers?

Het was meestal de pastoor die het doopsel toediende en het huwelijk van zijn parochianen inzegende, zoals blijkt uit de studie van G. Eryvynck.⁵⁷ Indien een militair wilde trouwen met een meisje uit het bisdom Gent was een voorafgaand overleg met de bisschop vereist.⁵⁸ Het verlenen van huwelijksdispensaties, zoals trouwen in de beloken tijd van de advent en de vasten of zonder de vereiste drie afkondigingen van het geplande huwelijk van op de preekstoel, de zogenoemde bannen of roepen, behoorde tot de bevoegdheid van de bisschop. De *acta episcopatus* bevatten honderden dergelijke dispensaties. Het was dus niet de vicaris-generaal die alle huwelijksaangelegenheden behartigde, zoals J. Lefèvre beweerde.⁵⁹ Huwelijken inzegenen mocht enkel in de voormiddag en nadat het koppel

⁵⁶ BAB Acta, I f° 139 v°: 18 november 1621.

⁵⁷ G. Eryvynck, 'Sprokkelingen', p. 238-240.

⁵⁸ Richtlijn van de aartsbisschop van Mechelen, tevens afgevaardigde van de paus bij de koninklijke legers in de Nederlanden aan de aalmoezeniers: RAG Bisdom B 3857/9: 23 juni 1648 (32110).

⁵⁹ J. Lefèvre, *L'aumônerie militaire*, p. 119.

gebiecht had.⁶⁰ Het zal dan ook uitzonderlijk geweest zijn dat pastoor De Roo op 12 april 1668 tussen zes en zeven uur 's avonds Frans Duyck en Catherine Bonne trouwde.⁶¹

In 1644 en 1669 beschreven de pauselijke gedelegeerden bij het koninklijk leger in de Nederlanden de punten die de legerkapelaans bij het inzegenen van huwelijken en het toedienen van andere sacramenten moesten respecteren, onder meer rekening houden met de bevoegdheid van de plaatselijke pastoors.⁶² Maar na 1615, toen vooral het taalargument werd gebruikt, rezen in het Spaans garnizoen geen bevoegdheidsproblemen meer.

Dagelijks een mis opdragen was in de 17de eeuw geen algemene verplichting.⁶³ Op zon- en feestdagen diende dit wel te gebeuren en het moest een gezongen mis zijn met de kapelaans als diaken en subdiaken.⁶⁴ Bovendien moesten zij op die dagen zelf een mis opdragen op het uur aangeduid door de pastoor. Op deze manier kregen alle gelovigen de kans de verplichte mis bij te wonen. Verzuimden de kapelaans deze plicht, dan werd op hun loon ingehouden. Op werkdagen moest enkel de kapelaan met weekdienst een gelezen of stille mis opdragen eveneens op het aangewezen uur. Van de dagelijkse misverplichting stelde de vicaris-generaal de pastoor en de predikant vrij. De eerste omdat hij op zon- en feestdagen een gezongen mis moet opdragen, de tweede wegens zijn verplichting op die dagen te preken. De combinatie van dagelijks mis opdragen en op zon- en feestdagen zingen, respectievelijk prediken, zou een te zware last zijn. Begrip voor deze opvatting kunnen we opbrengen als we er rekening mee houden dat behalve op de 52 zondagen er nog ruim 40 feestdagen waren met verplicht mishoren en dus ook mis opdragen. M.a.w. één op de vier à vijf dagen was een heiligdag, met misverplichting en werkverbod. Omdat deze verplichting eerder contraproductief werkte, zou paus Urbanus VIII er in 1642 tien schrappen, wat bisschop Triest twee jaar later in zijn bisdom doorvoerde.⁶⁵

Uit de vragen die bisschop Antoon Triest bij zijn visitaties in 1635, 1642 en 1648 stelde en de richtlijnen die hij daarop formuleerde, valt af te lezen welke punten hij belangrijk vond en bijgevolg wou doen naleven. Een van deze punten

⁶⁰ BAB Acta, VI f° 112 r°: 20 februari 1650.

⁶¹ RAG Bisdom, B 5171/6: 20 april 1668.

⁶² RAG Bisdom, K 10547 (32109).

⁶³ M. Cloet en A. De Winter, 'De parochiepriesters aan het werk', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent*, p. 156.

⁶⁴ Volgens de voorschriften van de vicaris-generaal in 1609 en herhaald op 15 maart 1611.

⁶⁵ M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 271; M. Cloet, 'De zondagsviering', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent*, p. 181; M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', in: P. Janssens (red.), *België in de 17de eeuw*, Brussel-Gent, 2006, II, p. 28.

was de gezongen mis op zon- en feestdagen. Maar het volstond niet dat iets opgelegd werd, opdat het ook werd uitgevoerd. Hoewel er voldoende kapelaans waren, werd die gezongen mis met diaken en subdiaken slechts opgedragen op de belangrijkste feestdagen. Bovendien varieerde het ogenblik tussen half tien en één uur. Triest drong aan op een gezongen hoogmis op alle zon- en feestdagen, telkens begeleid door diaken en subdiaken en op een vast uur, namelijk tien uur. Excuses zouden niet aanvaard worden. Iedere afwijking was immers nadelig voor de gelovigen.

Waren de priesters voldoende ter beschikking als de gelovigen wilden biechten? De bisschop verwachtte dat de pastoor en de kapelaans zich ten minste op zon- en feestdagen in de biechtstoel bevonden. Uit de antwoorden blijkt dat de pastoor enkel op feestdagen ter beschikking zou zijn en de kapelaans op zon- en feestdagen. Maar van deze mogelijkheid zou weinig gebruik gemaakt worden (1648).

De diocesane synode van 1613 had het zingen van de vespers verplicht gemaakt. Dit was ingevoerd om de zondagnamiddag op een religieuze manier te vullen en de gelovigen weg te houden van herbergen en aanverwante gelegenheden.⁶⁶ Vanaf 1630 propageerde bisschop Triest ze met meer nadruk. Ze moesten om drie uur worden gezongen. Ondanks het feit dat de bisschop dit telkens opnieuw oplegde en hoewel dit wel zou gebeuren in de garnizoenen van Antwerpen en Kamerijk, gaven de geestelijken in het Gentse garnizoen er geen gevolg aan (1642). In 1648 beweerden ze vlakaf dat ze dit niet deden omdat er geen vergoeding tegenover stond.

De liturgische plechtigheden moesten op een verzorgde manier gebeuren. De geestelijken moesten een koorhemd, een superplie, dragen wanneer ze aan processies deelnamen, bij het zingen van het *Salve Regina* op feestdagen, bij het biechthoren – en de pastoor bovendien een stola –, en bij het begeleiden van overledenen naar hun begraafplaats. Indien ze dit niet deden, hadden ze geen recht op de vergoeding, die traditioneel in die omstandigheden werd uitgekeerd. Wie er geen had, moest er binnen de drie maanden een aankopen en dit op eigen kosten, aldus luidde de verplichting in 1611.⁶⁷

⁶⁶ M. Cloet, 'De zondagsviering', p. 178-180; M. Cloet, 'Het kerkelijk leven', p. 280-281.

⁶⁷ RAG Bisdom, K 18450 (33845).

3.6.2. Zieken bezoeken

Een belangrijke taak van een pastoor was het bezoeken van de zieken. De provinciale concilies en de diocesane synodes herhaalden telkens opnieuw deze opdracht. Door de regelmatige bezoeken wou men voorkomen dat iemand zou sterven zonder de laatste sacramenten: biecht, communie en oliesel te hebben ontvangen. Door zonder biecht te overlijden liep men het risico van de eeuwige verdoemenis.⁶⁸ In 1635 beweerde kapelaan-majoor Lopez niet verplicht te zijn zieken te bezoeken, te preken of catechismus te onderrichten. Dit waren de taken van de overige kapelaans, meende hij. Maar bisschop Triest zag dit anders en vond dit bij uitstek de taak van een pastoor. Wanneer hij een pastoor had aanvaard (*approbatio*), betekende dit dat hij hem de volle verantwoordelijkheid voor de zielzorg had gegeven, wat de plicht impliceerde de biecht af te nemen, te preken, de sacramenten toe te dienen en de zieken te bezoeken.⁶⁹ Na zijn visitatie gaf de bisschop de hoofdkapelaan dan ook expliciet de opdracht iedere week of meer indien nodig te informeren of er zieken waren en hen tijdig te bezoeken.⁷⁰ De kapelaans waren dezelfde mening toegedaan, zij vonden het bezoeken van zieken niet hun taak. Predikant de Zamorra had in 1642 voorgesteld dat elke geestelijke verantwoordelijk zou zijn voor een kwartier, zodat alle zieken dagelijks of om de twee dagen zouden kunnen worden bezocht, maar op dit voorstel was de bisschop niet ingegaan. De pastoor bleef echter weigeren de zieken te bezoeken en bijgevolg ook hun biecht te horen. En daar kapelaan Mortaigne zo oud was dat hij de trappen niet meer op kon, moesten paters jezuïeten gevraagd worden, verklaarde kapitein Navarro in 1648. Wanneer de pastoor die ongeweten in aanraking was gekomen met een pestlijder, het verzoek kreeg van de gezagvoerder van het kasteel thuis te blijven, verbood de bisschop hem hieraan gevolg te geven. Zo dwingend was de verplichting de zieken dikwijls te bezoeken.⁷¹

Voorkomen dat iemand ongebiecht zou overlijden, lag ook aan de basis van de verplichting voor wie van wekdienst was, het kasteel niet te verlaten, hoe kort ook, zonder zich ervan te vergewissen dat iemand ter beschikking stond om in stervensgevaar de laatste sacramenten toe te dienen.⁷² Sterven zonder gebiecht te hebben werd als zo erg ervaren, dat dit in de tweede helft van de 17de eeuw in

⁶⁸ M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', p. 40.

⁶⁹ BAB Acta, IV f° 71 r° en v°: 16 februari 1635.

⁷⁰ 26 mei en 27 oktober 1635.

⁷¹ BAG Acta, XI f°35 v°.

⁷² RAG Bisdom, B 5166 (9 juni 1637 en 11 juni 1642); zie ook de richtlijn van de vicaris-generaal van 15 maart 1611:ib. K 18540 (33845).

het begrafenisregister werd genoteerd.⁷³ Een 25 jarige soldaat die ter plaatse dood was gebleven door de slag van de hellebaard van de sergeant die op wacht stond, werd zonder meer begraven.⁷⁴

Het dragen van het H. Sacrament naar de zieken en stervenden moest met veel decorum gebeuren, zoals de begeleiding van toortsen of flambouwen. Deze verplichting die de hele eeuw beklemtoond werd was een gevolg van het contra-reformatorisch streven om eerbied voor de sacramenten in te prenten.⁷⁵ Maar hieraan gevolg geven, was vaak niet mogelijk wegens de grote armoede die “zelfs in de meest eerbare huizen” heerste en bovendien was er vaak niemand om het heilig oliesel met het vereiste decorum te vergezellen. De antwoorden waren steeds gelijklopend: door de armoede van de kerk en van de zieken was men verplicht het oliesel in het geheim naar de zieken te dragen of er was weinig animo om de priester te vergezellen, wellicht omdat ook hier geen vergoeding tegenover stond. Wanneer de klok geluid werd en niemand opdaagde om het pallium te dragen, was de hoofdkapelaan wel verplicht om het oliesel in het geheim te brengen.⁷⁶

3.6.3. *Preken en catechismusonderricht verstrekken*

Ondanks het aandringen van Triest preekte de pastoor nooit. Voor deze taak beschikte het garnizoen over een geestelijke die met deze specifieke opdracht was aangesteld. Hij werd daarvoor rechtstreeks betaald uit de staatskas.⁷⁷ Maar buiten de advents- en vastenperiode deed hij dit zelden. Hij onderrichtte wel de catechismus. Triest schreef voor dat dit alle zondagen na het middagmaal moest gebeuren door een van de kapelaans. Alle minderjarigen waren verplicht dit bij te wonen. Prijzen moesten uitgereikt worden aan diegenen die de catechismus het best opzegden. Mocht de kerk te arm zijn om deze prijzen te bekostigen, dan zou de bisschop het wel zelf doen. Dezelfde les zou tijdens de week in de school worden gegeven.⁷⁸ De bisschop bekostigde inderdaad deze prijzen via de aalmoezenie, een instelling van de oude Sint-Baafsabdij waarover de bisschop na de

⁷³ Bv. overlijdensregister op 15 november 1669: *murio ... sin confession por estar sin habla ...* en op 18 april 1680 werd een soldaat begraven, die in de nacht van Witte Donderdag stierf zonder het h. oliesel te hebben ontvangen.

⁷⁴ Overlijdensregister op 16 oktober 1684.

⁷⁵ M. Cloet, ‘Het sacramenteel leven’, in: *Het bisdom Gent*, p. 192.

⁷⁶ RAG Bisdom, K 18540 (33845): 15 maart 1611 en B 5166: 13 oktober 1648; RAG Fonds Gent, 49: 1614.

⁷⁷ Cfr. hoger; dit zou in 1635 12 escudos per maand zijn; zie de ondervraging bij de visitatie van 12 april 1635.

⁷⁸ RAG Fonds Gent, 49 art. 7; 1635 art. 7 en 8.

oprichting van het bisdom Gent kon beschikken. Een bedrag van 20 s. gr per maand of 12 pond groten werd daarvoor jaarlijks aan de pastoor uitgekeerd.⁷⁹

In tegenstelling met de mis, gebeurde de preek in de volkstaal. De predicatie en het catechismusonderricht waren het middel bij uitstek om de gelovigen de geloofspunten bij te brengen en aldus de onwetendheid te bestrijden, die volgens het concilie van Trente aan de basis lag van de reformatie. Vandaar het groot belang dat de bisschop eraan hechtte.⁸⁰ Preken moesten elke zondag voor het middagmaal gehouden worden volgens de synodale en bisschoppelijke constituties. Ze mochten noch te wijdlopig noch te kort zijn, maar aangepast aan de toehoorders (1635). Hoewel bisschop Triest er sterk de nadruk oplegde, blijkt uit het verhoor op 11 juni 1642 dat dit niet stipt werd nageleefd. Er werd weinig gepreikt en als er gepreikt werd, was de predikant veel te langdradig, zelfs rond-uit vervelend. Bisschop Triest besliste dan ook dat het sermoen maximum één uur mocht duren, wat ongetwijfeld nog een serieuze inspanning betekende voor de gelovigen die dit staande of gehurkt moesten aanhoren. Kerkbanken kwamen er eerst op het einde van de eeuw.⁸¹ Eén uur was beslist aan de hoge kant.⁸² In 1648 was er niet veel beterschap: de pastoor beschouwde preken nog steeds niet als zijn taak. Daarvoor stond de predikant in, een ongeschoeide karmeliet, die enkel op zondagen in de advent en in de vasten preekte. Buiten deze periode slechts af en toe, omdat hij meestal afwezig was.⁸³

Ten overstaan van zijn kudde kende de militaire pastoor dezelfde bevoegdheidsbeperkingen als een andere pastoor. Vrijstelling geven van de verplichte zondagsrust om de huisvesting af te werken of om zijn molen te bedienen en van het vlees derven in de advent en de vasten, kon hij niet. Dit was de bevoegdheid van de bisschop.⁸⁴

3.6.4. *Parochieregisters bijhouden*

Het register van dopen, huwelijken en begrafenissen werd volgens het oordeel van de visitatoren in 1609 correct bijgehouden. In 1614 bleek evenwel dat in het huwelijksregister de getuigen ontbraken. Dit moest in de toekomst veranderen.

⁷⁹ RAG Bisdom B 2528/2 (22111).

⁸⁰ M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', p. 11 en 28.

⁸¹ RAG Bisdom, B 5166: 1642.

⁸² H. Storme, 'Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en 18e eeuw', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, extranummer 1991, p. 174.

⁸³ RAG Bisdom, B 5166.

⁸⁴ BAB Acta, I f° 58 r°: 21 juli 1609; VI f° 322 v°: 27 oktober 1656; VII f° 118 r°: 17 februari 1649; XII f° 143 r°, 250 r°.

Bij de visitatie van 1635 – in de tussenliggende periode hadden er geen plaats gevonden – stelde men vast dat de familienaam van de moeder en het uur van de geboorte niet was genoteerd, wat bisschop Triest in 1625 op een vergadering van dekens had voorgeschreven. De verklaring voor deze tekortkoming was dat de pastoor niet over deze decreten en evenmin over de synodale decreten beschikte, iets wat niet uitzonderlijk was bij lokale geestelijken. Het was de koster die in opdracht van de pastoor het begrafenisregister bijhield. Het resultaat voor de periode 1622-1632 laat inderdaad te wensen over. Het register is slordig en vooral onvolledig. Het vertoont grote blanco plekken alsof meer akten wachten op (uitgestelde) registratie, aldus Gontran Eryvynck.⁸⁵ Overlijdens zijn door de bank genomen slechter bijgehouden en vormen dan ook geen betrouwbare bron voor de studie van de bevolkingsevolutie.⁸⁶ Het waren vaak meer registers van begrafenis dan overlijdens. Allicht noteerde de koster enkel de begrafenis die gepaard gingen met een betaalde kerkdienst. Voortaan moest de pastoor de registers eigenhandig bijhouden, conform de provinciale en bisschoppelijke decreten, die hij bijgevolg ook ter beschikking moest hebben. In 1642 werd opgemerkt dat ze goed waren opgemaakt maar dat het uur van overlijden en van doop ontbrak. Volgens de richtlijnen na deze visitatie, moesten ze in het archief van de kerk worden bewaard en volgens de bisschoppelijke decreten worden genoteerd. In 1648 kon de bisschop vaststellen dat ze inderdaad zo waren opgesteld, maar dat ze de ondertrouw en de huwelijksafkondigingen niet vermelden. Volgens de kapelaan-majoor was dit niet nodig daar de meeste koppels al samenwoonden of gingen samenwonen na de ondertrouw.⁸⁷ Zien we hier een overblijfsel van de opvatting die gold voor Trente, namelijk dat de wederzijdse toestemming van man en vrouw volstond voor een geldig huwelijk en de poging van Trente om het samenwonen voor het huwelijk te verbieden?⁸⁸

Op 6 augustus 1669 beval vicaris-generaal Lancelottus de Gottignies de legerkapelaans hem om de zes maanden een kopie van de geboorte-, huwelijks- en overlijdensregisters te bezorgen.⁸⁹ Maar of dit ooit gebeurd is?

⁸⁵ G. Eryvynck, 'Sprokkelingen', p. 241.

⁸⁶ H. Van Werveke, *De curve*, p. 12-13.

⁸⁷ RAG Bisdom, B 5166 na 11 juni 1642 en Fonds Gent, 49, 26 mei en 27 oktober 1635; M. Cloet, 'Antoon Triest (1621-1657)', in: *Het bisdom Gent*, p. 71.

⁸⁸ M. Cloet, *Itinerarium*, p. 421; M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', p. 36.

⁸⁹ RAG Bisdom, B 10547 (32109).

3.7. Vergoedingen van de geestelijken, inkomsten van de kerk

Pastors, predikanten en kapelaans, benoemd door de hoofdaalmoezenier en de vorst werden rechtstreeks uit de staatskas betaald. In het begin van de 17de eeuw bedroeg het loon van kapelaan-majoor en predikant 25 kroon per maand.⁹⁰ In 1635 ontving de predikant volgens kapitein Diego Navarro vier realen per dag. Dat hij zijn taak van preken op zondag verwaarloosde, werd hem dan ook zwaar aangerekend. De priesters werden vergoed voor extra erediensten en genoten van de opbrengst van de offerblokken.

Over onroerende goederen zoals de klassieke kerkfabrieken die hadden, beschikte de kerk van het garnizoen niet. Haar inkomsten waren afhankelijk van wat het leger betaalde, hetzij rechtstreeks uit de staatskas hetzij onrechtstreeks via de soldij van de militairen. De koning bepaalde het deel dat zij verondersteld werden af te staan. Het onderhoud van de kerk en wellicht ook de vergoedingen van wie niet op de betalingsrol in Brussel stond, werden daarmee bekostigd. In het begin van de 17de eeuw waren er soldaten die maandelijks een halve reaal aan de kerk betaalden. Als tegenprestatie waren ze bij hun begrafenis aan de kerkfabriek niks meer verschuldigd.⁹¹ Volgens kapelaan-majoor Alonso Lopez was het gebruikelijk dat de soldaten die in een garnizoen ingekwartierd waren, de helft van hun soldij aan de kerk afstonden.⁹² Dat een dergelijk percentage gebruikelijk was, is moeilijk aan te nemen, maar het was wel correct dat het onderhoud en de versiering van garnizoenskerken met afdrachten van de soldij bekostigd werden. Wanneer de soldij niet regelmatig werd betaald, rezen natuurlijk problemen. Volgens de gouverneur kon men de soldaten in dergelijke omstandigheden niet dwingen hun verplichtingen ten voordele van de kerk na te komen. De kerkmeesters moesten het dan ook stellen met hetgeen de gouverneur liefde te geven. Wanneer de soldij uitgekeerd werd, werden de verplichtingen ten overstaan van de kerk nageleefd, aldus de gouverneur.

De financiële situatie was in het algemeen slecht, omdat ze steunde op een deel van de soldij, die echter niet of onregelmatig werd uitgekeerd. De situatie van het niet, laattijdig of onvolledig uitbetalen van de soldij zou in de tweede helft van de 17de eeuw niet verbeteren.⁹³

⁹⁰ J. Lefèvre, *L'aumônerie militaire*, p. 122.

⁹¹ RAG Bisdom, B 5166 (33839): 1609.

⁹² Bovendien zou dit bedrag reeds op hoger niveau zijn afgehouden aldus Lopez: RAG Fonds Gent, 49: 16 januari 1636.

⁹³ G. Parker, 'De militaire organisatie', p. 72-74.

Een ander euvel was dat wat van de soldij afgehouden werd, niet altijd besteed werd waarvoor het bedoeld was, maar bijvoorbeeld aangewend voor de beheerder, de geneesheer en voor zogenaamde administratieve kosten. In 1635 schreef de bisschop stringente maatregelen voor: alle aalmoezen en het deel van de soldij dat in opdracht van de koning van alle militairen van hoog tot laag werd afgehouden, moest volledig en onmiddellijk gestort worden in een geldkist die speciaal voor dit doel gemaakt was en met drie sleutels werd gesloten. De kapelaan-majoor, de overste of proost en de kerkmeester (majordomus) beschikten elk over een exemplaar. Om de drie maanden moest de koffer geopend worden, het geld geteld door een daartoe aangestelde ontvanger, die de kapel van het nodige zou voorzien en het verschuldigde zou betalen. Jaarlijks zou hij rekenschap afleggen en op de heilige evangeliën zweren dat hij niets zou uitgeven voor iets anders dan de kerk en de goddelijke dienst, ook niet in opdracht van een van de sleutelhouders, tenzij met de goedkeuring van de bisschop. Eventuele overtreders, die dieven en heiligschenners werden genoemd, zouden niet alleen het bedrag moeten restitueren, maar ze riskeerden ook geëxcommuniceerd te worden.

In de toekomst zouden voor de functie van proost en majordomus of kerkmeester enkel goede, bekwame en godvrezende mensen worden aangenomen. Omdat het euvel van oneigenlijk gebruik reeds jaren aansleepte, moest de kapelaan-majoor met de bisschoppelijke secretaris alle rekeningen vanaf 1622 tot 1634 onderzoeken, opnieuw viseren en de bisschop van elke onregelmatigheid op de hoogte brengen. 1622 was het jaar waarin Triest bezit nam van de Gentse bisschopszetel. Hij nam dus de volle verantwoordelijkheid voor al wat in deze periode verkeerd was gelopen.

Maar daarmee was de situatie nog niet rechtgetrokken. Er ontspoon zich een hele discussie met de bisschop die er op stond dat het rechtmatig en redelijk deel van de soldij overgemaakt werd aan de majordomus zonder iets achter te houden. De bisschop was redelijk dreigend: ‘wanneer men niet aan God en zijn Kerk geeft wat hen toekomt, wordt geen vergiffenis geschonken, noch in dit leven, noch in het andere indien er geen restitutie gebeurt’. En de bisschop besloot zijn brief met de mededeling dat hij God zou vragen de gouverneur en zijn huis vele jaren van gezondheid en voorspoed te geven, indien deze op de vraag van de bisschop inging. Een duidelijke waarschuwing aan het adres van de gouverneur van wie het gezin in de voorgaande periode pijnlijk getroffen was.⁹⁴ Ondanks meer-

⁹⁴ “Wij hopen dat Uwe Hoogheid in goede gezondheid verkeert en wij wensen dit toe aan heel uw familie en dienaars wegens het bezoek dat God aan uw familie heeft gebracht; hij heeft uw standvastigheid op de proef willen stellen” (RAG Fonds Gent, 49: stuk d.d. 21 mei 1636).

dere beloften van de gouverneur er werk van te maken, gebeurden de betalingen niet zoals gewenst.⁹⁵ Ook met de geneesheer vlotte het niet, want nog in 1640 kwam het tot een geschil over zijn vergoeding.⁹⁶ Het feit dat dit gebeurde met gelden bedoeld voor de kerk, lag ongetwijfeld aan de basis ervan.

Bij zijn volgende visitatie in 1642 verwees Triest opnieuw expliciet naar deze bepalingen. De aalmoezen en het afgehouden deel van de soldij mochten enkel dienen voor het onderhoud van de versiering van de kerk en (nu ook) van haar bedienaars.

Andere inkomsten kwamen voort uit vergoedingen voor allerlei kerkdiensten. Het bestaande tarief werd niet in acht genomen. Bovendien heerste geen solidariteit onder de geestelijken. Pater de Zamorra hield zowel bij begrafenissen als bij huwelijken geld achter. Indien er niet voldoende geld was om de rechten van de begrafenissen te betalen, aanvaardde hij niet dat zijn deel evenredig met dit van de anderen afnam. Erger, hij wou zelfs een paar niet huwen omdat ze geen geld hadden.⁹⁷ Om willekeur tegen te gaan legde Triest in 1649 een tarief op en verbood dit te overschrijden. De meeste aandacht ging naar de uitvaartmissen waarbij rekening werd gehouden met de militaire rang en bijgevolg het vermogen van de overledene. Het scala ging van een gewone soldaat, over een sergeant, een vaandrig (alferez), een gereformeerd kapitein⁹⁸ tot een kapitein in actieve dienst. Voor de uitvaarten en begrafenissen van hogere officieren konden de oversten het tarief bepalen. Wie in de kerk bij de koortreden of naast het hoofdaltaar wou begraven worden, betaalde extra. En wie elders wenste begraven te worden, betaalde het dubbele tarief. De kapelaan-majoor had als het ware recht op een schadevergoeding.⁹⁹ Het tarief voor huwelijksaankondigingen gold voor de gewone soldaten. Voor de officieren zou men beroep doen op hun vrijgevigheid. Het tarief voor huwelijken werd niet apart vermeld. Hiervoor mocht wellicht niks geëist worden, zoals de Raad van Vlaanderen in 1648 voor het platteland voorschreef en vielen de eventuele missen onder de bepalingen voor de diverse al dan niet gezongen missen.¹⁰⁰

⁹⁵ RAG Fonds Gent, 49, stukken d.d. 11 februari 1636, 21 mei 1636, 24 september 1636, 26 mei 1635 art. 3 en 15 en RAG Bisdom, B 5166, 11 juni 1642.

⁹⁶ BAB Acta, IV f° 202 r°: 2 november 1640.

⁹⁷ RAG Bisdom, B 5166: 11 juni 1642.

⁹⁸ Zie noot 44.

⁹⁹ Maria van Ronce, de echtgenote van de bakker, die wellicht uit de Sint-Niklaasparochie afkomstig was, werd er begraven in de kerk, maar op de voorwaarde dat alle rechten van de pastoor van het Spaans kasteel werden betaald (+ 20 augustus 1662).

¹⁰⁰ M. Cloet, 'Het kerkelijk leven', p. 164 en 165 noot 186: tarief voor het platteland vastgelegd door de Raad van Vlaanderen in 1648 in *Placcaetboek voor Vlaanderen*, III, Gent, 1685, p. 18-19.

Missen laten opdragen voor zijn zielenheil was een verspreide gewoonte en een vaste bron van inkomsten. Maar die kwamen bijna niet voor. Ze ontbraken omdat de soldaten arm waren, maar wellicht ook omdat de kerk weinig aanzien had. Na het overlijden van de moeder van de gouverneur werd geen enkele mis gelezen en zij was bepaald niet arm, merkte de kapelaan-majoor in 1635 ontevreden op. Of had men weinig vertrouwen in de correcte uitvoering van de stichtingen? Van in het begin van de 17de eeuw stelden de visitatoren vast dat stichtingen niet werden uitgevoerd en het geld – wellicht uit noodzaak – aan het in standhouden van het kerkgebouw was besteed. Bij herhaling werd erop gehamerd dat stichtingen moesten worden uitgevoerd en dat het geld niet voor andere doeleinden mocht worden gebruikt, zoals het geval was met de vijftien missen op te dragen in de H. Kerstkerk. De militairen van hoog tot laag moesten het nodige kapitaal bijeenbrengen om vooralsnog aan deze stichting te voldoen. Goederen die in pand waren gegeven moesten worden afgelost vooraleer andere zaken te bekostigen (1635).

Het geld van de broederschappen werd uitgeleend en de terugbetaling bleef uit. Dit mocht slechts uitzonderlijk toegestaan worden en de terugbetaling moest binnen het jaar gebeuren. Indien dit niet gebeurde, moest de beheerder het uit eigen zak terugbetalen, tenzij hij hiervan expliciet werd ontslagen (1609). Geld van de kerk mocht helemaal niet meer worden uitgeleend op straf van excommunicatie. Het waren de pastoor en de kerkmeesters die op deze strafmaatregel hadden aangestuurd (1614). Het oneigenlijk gebruik gebeurde dus door anderen.

Vanaf het begin van de eeuw was er duidelijk behoefte aan een zorgvuldiger administratie zowel bij de kerk als bij de broederschappen, zodat meer controle mogelijk werd. Rekeningen moesten nauwgezet worden opgemaakt en nagekeken, inventarissen van de ornamenten van de altaren opgesteld (1609, 1614). De pastoor moest een register van de legaten bijhouden.

De visitatoren moesten blijven hameren op de noodzaak van correct financieel beheer en verantwoording. In 1642 bijvoorbeeld, schreven ze voor dat de rekeningen zo moesten opgemaakt worden dat de financiële situatie onmiddellijk afleesbaar was. De rekeningen moesten in het archief worden opgeborgen. Oneigenlijk gebruik bleef een risico: de opbrengst mocht voor niets anders worden aangewend zonder toestemming van de bisschop.¹⁰¹

Wanneer de kapelaans hun verplichtingen verwaarloosden, kwamen de boetes ten goede van de kerk om haar grootste behoeften te lenigen. Over de concrete

¹⁰¹ RAG Bisdom, B 5166: 28 juni 1642.

aanwending moest de pastoor in eer en geweten beslissen. De armoedige toestand van de kerk zal als een rode draad doorheen de hele eeuw aanwezig blijven.

3.8. Levenswijze, taakvervulling, rechtgelovigheid en residentieplicht van de herders

Bij de verantwoordelijke geestelijken en militairen, de gouverneur en kapitein, werd behalve naar de taakvervulling van de geestelijken en de andere kerkbedienaars bij de visitaties ook naar hun levenswijze geïnformeerd. Het oordeel over het gedrag van pastoor, predikant en onderpastoors was steeds vrij unaniem: het waren allen fatsoenlijke mensen.

Een punt van kritiek viel in 1642 te horen: de kapelaans stonden te praten tijdens de processie, een weinig eerbiedige houding waartegen de bisschop expliciet zou reageren.

Een ander punt van kritiek dat zoals gezien steeds opnieuw weerklonk was dat de pastoor niet op ziekenbezoek ging en deze taak afschoof naar de andere kapelaans. Naar de reden gevraagd, zei hij dat hij dit niet deed omdat hij zelfs geen beetje geld had om de zieken te helpen. Hijzelf had enkel kritiek op de predikant. Die woonde niet in het kasteel, wilde geen missen opdragen zoals de andere kapelaans en preekte niet voldoende hoewel hij vier realen per dag ontving.¹⁰²

Bisschop Triest had steeds aandacht voor het gedrag van de pastoors op seksueel vlak. Er waren geen klachten op dit gebied, alleen stelde hij met eigen ogen vast dat de pastoor een toch wel zeer jonge meid had en besloot dat de pastoor in de gaten moest worden gehouden, te meer daar hij vroeger werd verdacht van gebrek aan zelfbeheersing.¹⁰³

In deze contra-reformatorische tijd leken meerdere personen bezeten door de duivel. Leken deden, zonder toestemming van de kerk, duiveluitdrijvingen, maar ook pastoors durfden dit soms als een bijverdienste op eigen houtje doen. Sinds het derde concilie van Mechelen in 1607 mocht dit niet zonder de toestemming van de bisschop. Pastoor Lopez moest het boek dat hij daarbij gebruikte voorleggen en tot nader order mocht hij niet meer exorciseren.¹⁰⁴ Later kreeg de pastoor de toestemming de duivel in Joanna Dessey te bezweren.¹⁰⁵

¹⁰² RAG Fonds Gent, 49.

¹⁰³ M. Cloet, *Itinerarium*, p. 421: 13 oktober 1648.

¹⁰⁴ BAG Acta, IV f° 53 r° en 54 v°: 31 maart en 7 april 1634; E. De Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, V, p. 360.

¹⁰⁵ BAG Acta, V f° 91 r°: 21 oktober 1637.

Onbekend met de oorzaak van de kwaal probeerde men zich met alle mogelijke en onmogelijke middelen tegen de niets en niemand ontziende pestepidemie te beschermen. Er circuleerden “superstitieuze” boekjes met remedies tegen de pest. Het gerucht liep dat pastoor Lopez er een zou hebben. Indien hij inderdaad over een exemplaar beschikte, werd hij gesommeerd dit te bezorgen aan de vicarissen van de bisschop.¹⁰⁶

Een tweetal kapelaans-majoor waren ook provicario of ondervicaris-generaal van het leger, m.a.w. onder- of vice-legeraalmoezenier. Het waren Alonso Lopez en J. B. d'Arbona, niet toevallig twee pastoors die bij hun benoeming heel uitdrukkelijk de steun van hogerhand hadden en vaak – zeker Lopez – afwezig waren door opdrachten van hogerhand. Alonso Lopez werd bij herhaling aangevaard zijn residentieplicht te vervullen.¹⁰⁷ Hij moest overwegen, aldus de bisschop op 15 september 1641, of de hem aan het hof aangeboden post te combineren viel met zijn opdracht in het Spaans kasteel, die residentie ter plaatse vereiste. Enkele maanden later, op 8 maart 1642 werd hij erop gewezen dat de toelating om afwezig te zijn, niet meer verlengd kon worden. Hij moest voor Pasen terug zijn.¹⁰⁸

Voor een afwezigheid van acht dagen en meer was vanaf 1625 de toelating van de bisschop noodzakelijk en er moest in vervanging worden voorzien. Ook van deze verplichting lag de bezorgdheid om te voorkomen dat iemand zonder biecht zou sterven aan de basis.¹⁰⁹

3.9. *Levenswijze van de kudde*

In 1609 lag het einde van het calvinistisch bewind amper 25 jaar achter de rug: protestantse inspiratie en reformatorisch gezinden waren nog aanwezig in de stad. Vandaar de bezorgdheid om alle mogelijke kiemen van ketterse, lees protestantse invloed, in de kiem te smoren en

alle aanleiding voor mogelijke protestantse kritiek te vermijden. Om geen stof te geven aan de bestrijders van het katholieke geloof, die nu terug in het land mochten komen – wat de visitatoren betreuden¹¹⁰ – werd de extraverte en uitbundige verering van het H. Sacrament bij processies op de korrel genomen. De

¹⁰⁶ BAG Acta, IV f° 71 r°: 16 februari 1635.

¹⁰⁷ BAG Acta, III f° 227 r°: 5 oktober 1630 en f° 229 v°: 25 oktober 1630.

¹⁰⁸ BAG Acta, V f° 215 r° en 240 r°; M. Therry, H. Feys e.a., *Indices*, 2, p. 314.

¹⁰⁹ M. Cloet en A. De Winter, 'De parochiepriesters aan het werk', p. 152-153.

¹¹⁰ In 1609 herstelde het Bestand de bewegingsvrijheid tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden: L.E. Halkin, 'Het katholiek herstel', p. 346.

dansen die daarmee gepaard gingen moesten achterwege blijven. De profane uitbeeldingen en liederen tijdens deze processies waren verboden, tenzij ze vooraf waren goedgekeurd. En vijf jaar later werd de kapelaan-majoor op het hart gedrukt ter zake zeer zorgvuldig en voorzichtig te zijn. De uitbundige verering van het H. Sacrament met dansen en voorstellingen moest met zelfbeheersing en zedigheid plaatsgrijpen. In beide gevallen noemden de visitatoren deze dansen en uitbundigheid een Spaanse gewoonte. Ook tegen de processies in Vlaamse parochies werd er gereageerd. De processies bestonden immers uit een godsdienstig en een profaan deel, vaak een uitbarsting van volksvreugde, die eerder aan carnaval deed denken. Deze inbreng van gewone burgers poogde men af te zwakken.¹¹¹

In 1635 zouden allen volgens de katholieke moraal leven: er waren geen koppels die ongehuwd samenwoonden, geen echtbrekers, geen godslasteraars, geen duivelbezweerders en zelfs geen bijgelovigen. Iedereen gedroeg zich op feestdagen en ging biechten, met andere woorden allen hielden hun Pasen. Men stoorde zich slechts aan een vrouw, de dochter van Roque Linares, die hier leefde, terwijl haar man in het garnizoen van Kamerijk verbleef.

Misschien hebben we hier te maken met een uitzonderlijk geval van apart gaan wonen, omdat scheiden quasi onmogelijk was.¹¹² Hoewel de aanwezigheid van zondaars unaniem werd ontkend, gaf de bisschop toch de expliciete opdracht aan de pastoor het kasteel te zuiveren van al wie er een bijzit op na hield, van echtbrekers, van hoerenlopers, van duivelbezweerders, verdachten van ketterij, jудаïsme of godslastering. Publieke vrouwen moest hij laten verbannen. Op het geval van de dochter van Roque Linares ging hij nader in zonder namen te noemen. De pastoor mocht niet dulden dat iemand vrijwillig gescheiden leefde.¹¹³

Behalve zijn bezoeken aan het garnizoen had de bisschop nog andere inlichtingskanalen. Zo wist hij begin 1636 dat er vrouwen met een schandelijke reputatie zouden aanwezig zijn. Het ging om de twee vrouwen met wie kapitein Marin en zijn sergeant ongehuwd samenwoonden. Daar de gouverneur in Brussel verbleef en dus niet zou optreden, stelde de pastoor aan de bisschop voor dat hij een kerkelijk rechter zou sturen aangezien het voorval zich in zijn rechtsgebied voordeed.¹¹⁴ Maar de bisschop stelde de pastoor die tevens vice-

¹¹¹ M. Therry, 'Lekenvroomheid en godsdienstige mentaliteit', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1992, p. 202.

¹¹² M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', p. 38.

¹¹³ RAG Fonds Gent, 49: art. 10 van de richtlijnen van 27 oktober 1635 en art. 11 van de richtlijnen van 26 mei 1635.

¹¹⁴ BAG Acta, IV f° 53 r° en v°: 31 maart en 7 april 1634.

hoofdaalmoezenier was, voor zijn verantwoordelijkheid. In naam van de bisschop moest hij de vrouwen bevelen het kasteel te verlaten op straf van excommunicatie. De pastoor schakelde op zijn beurt kapitein Ventas in die in afwezigheid van de gouverneur aan het hoofd van het kasteel stond en droeg hem op de kapitein en zijn sergeant mee te delen dat excommunicatie dreigde, mocht de bisschop zich verplicht zien tussen beide te komen. De twee beloofden naar Brussel te gaan (en raad in te winnen?) en bij hun terugkeer te besluiten of ze deze vrouwen al dan niet zouden huwen, schreef de pastoor aan de bisschop en voegde eraan toe dat een van deze vrouwen pas was bevallen, zodat men haar niet uit het kasteel kon weghalen. Bovendien stoorde het niet dat zij bleven aangezien de mannen afwezig waren en de vrouwen zich tegenover anderen fatsoenlijk gedroegen.¹¹⁵ Een meer wijze pastoor die rekening hield met de realiteit van het leger?

De briefwisseling tussen het garnizoen en het bisdom ging verder – waarin telkens ook de kwestie van de betalingen aan de kerk aan bod kwam (zie aldaar) – maar de zaak van de vrouwen leek gesloten. En inderdaad op 6 februari 1636 trouwde Juan Marin, kapitein van een compagnie Spaanse infanterie, met doña Maria Romero.¹¹⁶

In 1642 waren alle ondervraagden het erover eens dat op het vlak van de aanwezigheid van ongehuwd samenwonenden, overspeligen, hoeren, godslasteraars of verdachten van ketterij, enkel de smid Herrera en zijn vrouw verdacht waren van lutherse gezindheid. Ze zouden immers zelden of nooit naar de mis gaan.¹¹⁷ En zes jaar later leefden nog enkel eerbare mensen in het garnizoen. Niemand gaf schandaal. De kudde telde, althans volgens het verslag, geen enkel zwart schaap: de smid en zijn vrouw hadden zich bijgevolg bekeerd of waren verhuisd.

4. De kerk

4.1. *Gebouw en inrichting*

De vroegere refter van de Sint-Baafsabdij was sinds 1589 ingericht als kerk.¹¹⁸ Ze was toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel wiens beeld was

¹¹⁵ RAG Fonds Gent, 49: brieven van 12, 14 en 16 januari 1636; BAB Acta, V P° 56 r°: voor de derde maal werd de kapelaan-majoor verzocht ervoor te zorgen dat kapitein Marin zijn concubine wegstuurde, zo niet zou Marin geëxcommuniceerd worden.

¹¹⁶ Op 23 december 1636 zou trouwens nog een Marin, namelijk Joan Marin, gereformeerd vaandrig in de compagnie van kapitein Marin (sic) huwen met dispensatie van de officiaal van het bisdom Gent.

¹¹⁷ RAG Bisdom, B 5166: 11 juni 1642.

¹¹⁸ V. Fris, *La citadelle*, p. 33.

geschonken door een ‘vrome soldaat’ die verder anoniem blijft.¹¹⁹ De verering van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel werd sterk gepromoot door de aartshertogen Albrecht en Isabella.¹²⁰ Het beeld moest volgens de visitatoren verplaatst worden naar het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans opdat het behalve meer zorg ook meer verering zou genieten. Maar in 1614 mocht het beeld toch blijven hangen op voorwaarde dat degenen die het daar gehangen hadden, ook voor zijn verder onderhoud zouden instaan. Dit wijst er wellicht op dat de anonieme ‘vrome soldaat’-schenker, niet de eerste de beste was. Bij het beeld mochten evenwel geen aalmoezen ingezameld worden, een maatregel die bedoeld was om concurrentie met de inkomsten voor de kerkfabriek te voorkomen. Op het einde van de 17de eeuw noemde de toenmalige pastoor de garnizoenskerk de Sint-Baafskerk.¹²¹ Wanneer de verschuiving ten voordele van de H. Bavo plaats vond, is niet duidelijk.

De doopvont die in 1609 voldeed en ook in 1611 proper was en van een deksel voorzien, moest na de visitatie in 1614 binnen de maand een goed sluitend deksel krijgen zodat vuiligheid, wormen en soortgelijke beestjes er niet in konden. De recipiënten waarin het heilig chrisma en oliesel bewaard werden, voldeden niet. Er moesten nieuwe worden gekocht (1609). De ciborie met de hosties was niet afgedekt. Dit alles moest in de sacristie worden geplaatst waarvan alleen de pastoor de sleutels mocht hebben. Maar volgens het korte verslag van de visitatie door aartsprister Georgius Chamberlain op 2 januari 1611, zou er geen sacristie zijn.... Twee altaren die opgericht waren in het schip van de kerk zonder toestemming van de bisschop moesten verhuizen en in dezelfde ruimte moesten biechtstoelen worden geplaatst. Deze biechtstoelen bevonden zich zeker in de kerk. Vandaar dat we veronderstellen dat een deel van de grote ruimte die er nu nog altijd is in min of meerdere mate afgescheiden was en dienst deed als sacristie.

In 1635 gaf de situatie van de kerk, de sacristie, het tabernakel, de heilige vaten, de liturgische doeken en de priestergewaden – hoewel er weinig waren – voldoening, rekening houdend met de financiële middelen van de kerk. Arm maar proper, zo lijkt het wel. In 1648 weerklonk dezelfde teneur: in acht genomen haar zeer geringe middelen was de kerk van het nodige voorzien en goed onderhouden. Maar het kerkgebouw verkeerde in een ellendige staat, bijna overal regende het door en vooral in de kapel van de H. Macharius.¹²²

¹¹⁹ RAG Bisdom, B 5166 (33838): 23 mei 1609.

¹²⁰ E. Put en C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders: de helse dagen van bisschop Mathias Hovius (1542-1620)*, Leuven, 2002, p. 80-87.

¹²¹ SAG MF 537 (LD 313): in het huwelijksregister.

¹²² M. Cloet, *Itinerarium*, p. 421: visitatie op 13 oktober 1648.

Biechtstoel en preekstoel waren typisch post-tridentijns meubilair, dat in de loop van de 17de eeuw een plaats in de kerk kreeg. Biechtstoelen werden ingevoerd om ongeoorloofde intimiteiten waartoe dit sacrament aanleiding gaf, tegen te gaan.¹²³ Ondanks het decreet van het concilie van Mechelen in 1607, ontbraken ze in 1609 in de garnizoenskerk en moesten ze bijgevolg geplaatst worden. Een bevond zich bij het altaar of kapel van Onze-Lieve-Vrouw en een bij dit van de H. Barbara. De preekstoel stond in het midden van de kerk en werd niet enkel voor de preek, maar ook voor de lezing van het evangelie gebruikt. Iedereen moest de predikant kunnen horen en zien. De invloed van de predicatie op weinig ontwikkelde mensen moet zeer groot geweest zijn.¹²⁴ Vier grote en zes kleine knielbanken werden op het einde van de 17de eeuw geleverd.¹²⁵ Voordien was staand of gehurkt zitten gebruikelijk, op een bankje bij het Onze-Lieve-Vrouwaltaar na.

Onze-Lieve-Vrouw werd uitgebeeld en vereerd als Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Smarten en Onze-Lieve-Vrouw van Eenzaamheid.¹²⁶ Er was een schilderij (pictura of tabula) van de H. Barbara dat op bevel van de visitatoren moest worden gehangen aan de zijkant van het altaar van de H. Augustinus, toen haar broederschap naar dit altaar moest verhuizen. Behalve de heiligen met een eigen altaar of kapel zoals Macharius, hadden ook Helena, Livinus en de apostel Matthias er een beeld of schilderij.¹²⁷ Onder invloed van de contrareformatie droegen de kwartieren waarin de soldaten gehuisvest waren de namen van heiligen zoals Sint-Jozef, de H. Barbara en Sint-Franciscus. Ook de bastions kregen trouwens sinds hun heropbouw tussen 1589 en 1593 de namen van heiligen: Anna, Jacob, Karel en Maria.¹²⁸ (Wand)tapijten moesten tegen de koude beschermen. Deze *tapisseries* werden aan om het even wie uitgeleend met het gevolg dat een aantal verloren waren gegaan. De gezongen plechtigheden werden begeleid door een orgel.

¹²³ N.N., 'Het roerend patrimonium van kerken en kloosters in de stad en in het dekenaat Tienen tijdens de 17e eeuw', in: *Tienen, 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw*, Brussel, 1985, p. 171.

¹²⁴ M. Cloet, 'Zondagsviering en sacramenteel leven', in: M. Cloet (red.), *Het bisdom Gent*, p. 178.

¹²⁵ RAG Staten van Vlaanderen, 1233 (rek. gesloten 15 september 1696) f° 13.

¹²⁶ Overlijdens op 20 november 1685 *de baxo de la Imagen de nostra Senora de los 7 dolores en esta yglesia* en op 7 januari 1687 *de baxo de nostra senora de los siete dolores, junto a su mujer* en vermeld in de inventaris. Op 7 oktober 1677 zijn veertig dagen aflaat te verkrijgen bij een devoot bezoek aan het beeld van Onze-Lieve-Vrouw (*imagine B. Mariae de Solitudine...*: BAG Acta, Reg. XIII f° 107 v°).

¹²⁷ De visitatoren bevalen in 1609 dat het beeld van de H. Helena moest verplaatst worden tussen het tweede en derde glasvenster aan de voeten van de H. Apostel Matthias. De vrouw van een *alferez* of vaandrig werd begraven onder het schilderij van de H. Livinus.

¹²⁸ M. Laleman, 'Le castrum novum', p. 352-353.

Er werd een klokje geluid wanneer de priester met het oliesel de kerk verliet op weg naar een stervende en bij begrafenissen.¹²⁹ Het was wellicht een klein exemplaar dat hing in het torentje dat samen met de kerk opgenomen stond in de onderhoudscontracten uit het laatste kwart van de 17de eeuw.¹³⁰

4.2. Altaren en broederschappen

In het schip van de kerk stonden aanvankelijk vijf altaren, waarvan slechts drie gewijd waren, respectievelijk toegewijd aan O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans, aan de H. Augustinus en aan het H. Sacrament. Deze ter ere van de H. Barbara en het Heilig Kruis waren opgericht zonder toestemming van de bisschop en moesten worden verhuisd. Drie altaren volstonden voor de visitatoren. Aan de altaren waren gebedsgemeenschappen of vrome broederschappen verbonden. Deze van het H. Kruis die door de bisschop goedgekeurd was, moest verhuizen naar het hoofdaltaar en deze van de H. Barbara naar het altaar van de H. Augustinus. Deze broederschap was niet bevestigd door de bisschop: dit moest binnen de maand gebeuren. De verhuizing werd uitgevoerd, maar de aflaten die de bisschop vroeger aan dit altaar had toegekend verhuisden blijkbaar niet automatisch mee. Ze moesten opnieuw worden toegekend en daarvoor moest de nieuwe plaats worden geïnspecteerd.¹³¹

Maar het bevel de altaren te verhuizen werd niet uitgevoerd en in 1614 kwamen de visitatoren erop terug. De niet-gewijde altaren van de H. Barbara en het H. Kruis moesten niet meer verwijderd worden, maar wel binnen de maand door de bisschop gewijd, wat op 2 november 1614 gebeurde.¹³² Deze altaren gaven aanleiding tot een bijzondere devotie vanwege de vrouwen, wat wellicht de reden was waarom ze niet werden afgebroken. Vrouwen hadden de gewoonte allerhande zaken – ex voto's, offergaven in natura of in geld, magisch-religieuze voorwerpen die de visitatoren als bijgelovige gebruiken beschouwden? – op deze altaren te leggen. Volledig verbieden durfden ze niet. Ze lieten deze gebruiken buiten de mis toe en voor zover ze niet ongepast waren. Daarom moesten de twee altaren worden omheind en afgesloten. Een kleine afsluiting rond een altaar was niet ongewoon, zoals het interieur van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen, geschilderd door Pieter Neefs I laat zien.¹³³ Twintig jaar later, in

¹²⁹ RAG Bisdom, K 18450.

¹³⁰ Zie bv. RAG Staten van Vlaanderen, 11707 (rek. gesloten op 3 oktober 1689) f° 74 e.v., 133 v° r.

¹³¹ BAG Acta, I f° 59 r°: 3 augustus 1609.

¹³² BAG Acta, I f° 61.

¹³³ Afgebeeld in P. Janssens (red.), *België in de 17de eeuw*, II, p. 27.

1635, kwam bisschop Triest op visitatie en zoals de visitator in 1609, die hij toen trouwens vergezelde, was hij van mening dat drie altaren voldoende waren en dat men de altaren van de H. Barbara en van het H. Kruis moest wegnemen. De bijhorende aalmoezen, sierstukken en gebruiksvoorwerpen moesten respectievelijk naar de altaren van de H. Augustinus en Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans overgebracht worden.¹³⁴ Bij latere bezoeken kregen de altaren geen aandacht meer. Wanneer we dankzij het begrafenisregister meer details over het kerkinterieur vernemen, zijn er behalve het hoofdaltaar nog steeds de altaren van Onze-Lieve-Vrouw en van de H. Barbara. Dit bleef zo tot het einde van de eeuw.¹³⁵ De H. Barbara, patrones van de goede dood, had het pleit gewonnen ten overstaan van de H. Augustinus. Het altaar van het H. Kruis verdween wegens het slechte aanzien van de ondersteunende broederschap, zoals blijken zal.

In het begin van de eeuw was aan elk altaar een vrome broederschap verbonden, maar er was er slechts één die aanvankelijk duidelijk uit de verf kwam, de vrome broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans, die op het einde van de 15de eeuw op meerdere plaatsen verscheen.¹³⁶ Deze broederschap werd sterk gesteund door de militaire overheid.¹³⁷ De dominicanen waren haar grote propagandisten. In hun Gentse kerk bestond een Rozenkransstichting en ze startten deze devotie ook buiten hun kloostermuren op,¹³⁸ onder meer in de kerk van het kasteel. Aan haar altaar droegen de Gentse dominicanen op alle feestdagen van O.-L.-Vrouw, de eerste zondagen van elke maand en op alle maan- en zaterdag missen op, waardoor zij zeer sterk aanwezig waren. Daartegen kwam protest vanwege de pastoor en zijn kapelaans, die vonden dat zij deze missen moesten opdragen, terwijl de dominicanen van oordeel waren dat zij het volle recht daartoe hadden. De visitatoren aan wie het geschil in mei 1609 werd voorgelegd, beslisten in het voordeel van de pastoor. Op alle feestdagen van

¹³⁴ RAG Fonds Gent, 49.

¹³⁵ Cfr. de inventaris van het zilverwerk en de liturgische voorwerpen uit 1704: RAG Bisdom, B 5171/7.

¹³⁶ Volgens het terminologisch uitgangspunt van Paul Trio, die de problematiek van de broederschappen grondig bestudeerde, was dit geen broederschap maar een gebedsgemeenschap. Ze zou immers geen corporatieve structuur en bestuur hebben en geldelijke bijdragen waren niet noodzakelijk om lid te worden. Het persoonlijk gebed en aflaten speelden een belangrijke rol in het aantrekken van leden. Zoals blijken zal, was er wel degelijk een bestuur. Naar analogie met het toenmalige en hedendaagse gebruik gebruiken we dan ook de termen gebedsgemeenschap en broederschap in deze context als synoniemen. Paul Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993, p. 53-56.

¹³⁷ E. Hélin, 'De contrareformatie in het prinsbisdom Luik', in: L. Janssens, *België in de 17de eeuw*, I, p. 69.

¹³⁸ Paul Trio, *Volksreligie*, p. 53-55; M. Vanroose, 'De beeldhouwkunst van de 16de eeuw', in: *Duizend Jaar Kunst en Cultuur*, I, Gent, 1975, p. 487 (nr. 558) en afbeelding 133, het beeld van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans uit de 2de helft van de 16de eeuw (Bijlokemuseum inv. nr. 944),

Onze-Lieve-Vrouw en op de eerste zondagen van elke maand zou de pastoor deze mis opdragen, de missen op zaterdag en maandag zouden om beurten worden opgedragen door de kapelaans.¹³⁹

Van de financiële beheerders van de broederschap verlangde de pastoor enige restitutie ten voordele van de kerkfabriek. Hadden zij offeranden genoten ten koste van de kerk? Hadden zij bepaalde voorwerpen of sieraden ontleend? Hoe dan ook, de beheerders beloofden als genoegdoening een psalterium en een misaal aan te kopen. Zo sloegen de visitatoren twee vliegen in een klap: een oplossing voor een geschil en het wegwerken van het tekort aan kerkboeken.¹⁴⁰ Er heerste bovendien grote onduidelijkheid over het eigendom van de ornamenten van de diverse altaren: inventarissen moesten in overleg tussen pastoor en beheerders worden opgesteld.¹⁴¹

Vijf jaar later bleek dat de verhouding tussen de kerk en de broederschap van de Rozenkrans nog steeds moeilijk lag en dat er weinig gevolg werd gegeven aan de afspraken. Het artikel 4 van 1609, dat bepaalde dat alle missen door de geestelijken van de citadel moesten worden opgedragen, werd in vraag gesteld. De discussie werd ten gronde gevoerd tussen Gregorius Mendez, kapelaan-majoor van het kasteel en drie Gentse dominicanen: prior Guilemus Onzelius, pater magister Petrus van de Woestyne en pater Nicasius Rym. Deze laatsten konden hun eisen kracht bijzetten aan de hand van een bul met privileges en van de oprichtingsakte van de broederschap in het kasteel. Aangezien de broederschap opgericht was zonder voorafgaande toelating van of mededeling aan de bisschop, waren deze stukken afkomstig van de paus (cfr de term bul) of van de generale overste van de dominicanen. De dominicanen waren immers niet onderworpen aan de bisschop. De bisschop regulariseerde de broederschap, maar aan zijn goedkeuring waren wel een aantal voorwaarden verbonden. De broederschap zou geldig zijn in de mate dat de afgesloten akkoorden werden nageleefd en die regelden essentieel de verhouding tussen de kerk en de broederschap. Gedetailleerd werd bepaald wie – (hoofd)kapelaan of dominicanen – op welke dagen de mis zouden opdragen en de processies leiden en hoe de verdeling van de opbrengst van de offeranden zou gebeuren. Een regeling voor het gebruik van de ornamenten van kerk en broederschap werd uitgewerkt. De bepaling dat inventarissen van de ornamenten van de kerk en van de broederschap moesten worden opgemaakt, reeds in 1609 geformuleerd, werd herhaald, maar ging nu expliciet

¹³⁹ RAG Bisdom, B 5166 (33839).

¹⁴⁰ L.E. Halkin, 'Het katholiek herstel', p. 348.

¹⁴¹ RAG Bisdom, B 5166 (33839): 23 en 24 mei 1609.

over de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans en niet meer over broederschappen in het algemeen. Van de inventaris zou een authentieke kopie worden overhandigd aan de prior van de dominicanen, die dit exemplaar bij het horen van de rekening zou meebrengen, om eventuele nieuwe ornamenten erin op te tekenen. Op dat ogenblik en bij de verkiezing van de functies van proost en kerkmeesters zou de prior van de dominicanen immers uitgenodigd worden. Hij of zijn vertegenwoordiger zou samen met de kapelaan-majoor of diens plaatsvervanger en anderen stemrecht hebben.

Er was dus duidelijk concurrentie tussen de garnizoenskerk en de broederschap, die bestuurd werd door de dominicanen. De strijd over de voorrang tussen de kerk en de broederschappen, in het bijzonder die van Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans, werd beslist in het voordeel van de kerk. De visitatoren beklemtoonden de prioriteit van de rechten van de kerk waarvan de broederschappen slechts “aanhangsels” en delen zijn¹⁴². Daarmee leken de problemen van de baan tot in 1650 wanneer de aartsdiaken en de officiaal moesten bemiddelen tussen de kapelaan-majoor van de kerk en de proost en de kerkmeesters over de sleutel van de offerblok (inkomsten?) en het horen van de rekeningen van kerk en de broederschap van de H. Rozenkrans¹⁴³ waarbij het niet meer ging om een geschil met de dominicanen, maar om een interne twist in het garnizoen over de inkomsten en de controle erop.

In 1635 (12 april) waren er volgens de kapelaan-majoor vier broederschappen, drie in deze kerk en één bij de paters karmelieten. De drie waren deze van het H. Sacrament en Onze-Lieve-Vrouw, die hij blijkbaar als één beschouwde, deze van de H. Barbara en deze van het H. Kruis. De vierde broederschap was deze van O.-L.-Vrouw van de Carmel. Volgens kapitein Diego Navarra waren er niet vier maar vijf broederschappen, wat meteen de weinig transparante situatie van de broederschappen illustreert. Hij telde met name deze van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans, het H. Sacrament, de H. Barbara, de Carmen en het H. Kruis.

De broederschappen waren niet gedoteerd, maar leefden van aalmoezen. Vooral deze van Onze-Lieve-Vrouw was belangrijk voor het in standhouden van de kerk, vermits de kerk heel weinig ontving van de militairen. Haar inkomsten werden volgens kapelaan Alonso Ochendiano afgeroomd door de gouverneur, waarbij het niet duidelijk is of dit ten voordele van de kerk of van hemzelf gebeurde. De broederschap van het H. Kruis werd gevormd door de hoofdwacht,

¹⁴² RAG Fonds Gent, 49: 4 en 6 augustus 1614.

¹⁴³ BAG Acta, VI, f° 125 v°: 18 november 1650.

maar werd sterk afgekeurd omdat ze haar inkomsten haalde uit het ‘verwerpelijke kaart- en dobbelspel’. Wat ze zo verzamelde, werd bovendien uitgegeven tijdens de boeteprocessie op Witte Donderdag, waar het blijkbaar weinig “boetvaardig” aan toeging. Ze wekte bijgevolg weinig devotie op en er waren geen aflaten of andere voordelen aan verbonden, voor hoofdkapelaan Alonso Lopez meer dan voldoende redenen om te pleiten voor haar afschaffing. De broederschap van de H. Barbara ten slotte werd in stand gehouden door de artilleriesoldaten.

De verering van het H. Sacrament, Onze-Lieve-Vrouw en het H. Kruis was typisch voor de contrareformatie. In de eerste helft van de 17de eeuw promoveerde de kerkelijke hiërarchie de oprichting van religieuze broedersschappen, die dan ook een ruime verspreiding kenden.¹⁴⁴ Eveneens een weerspiegeling van de tijdgeest was de broederschap ter ere van de H. Macharius. Wanneer als ultieme poging om de pestepidemieën tegen te gaan in 1634 het lavatorium, het achthoekig gebouwtje dat nog steeds de binnentuin van de abdij siert, omgebouwd werd tot kapel ter ere van de H. Macharius,¹⁴⁵ kreeg die onmiddellijk een broederschap. De bisschop keurde ze op 23 november 1635 goed met die beperking evenwel dat ze voorbehouden was voor de soldaten. Burgers waren niet welkom. Deze beperking was mogelijk bedoeld om de concurrentie te vermijden met de Machariuskapel, die in 1616 in de Sint-Baafskathedraal was opgericht en waar de relikwieën van Macharius berustten. Het Machariusaltaar in de citadel, dat op 3 maart 1636 werd gewijd, bevatte relikwieën van de elfduizend maagden.¹⁴⁶

4.3. Kerkpersoneel

4.3.1. Medewerkers

Zoals in een gewone parochie waren er personen die instonden voor het financiële beheer en de zorg voor het kerkgebouw en de altaren van de broedersschappen. Terwijl bij een gewone parochie die taken werden uitgevoerd door kerkmeesters, lag dit hier enigszins anders. In de Latijnse teksten zijn de termen *aeditui seu oeconomi* of kerkmeesters bij herhaling doorstreept en vervangen door *praepositus et aeditui sive majordomus* of zelfs expliciet *praepositus et aedituus sive maiordomus ut vocant*. In de Spaanse teksten werd vooral *major domus* gebruikt en *prioste*. Er was dus als het ware een verantwoordelijke, een proost of overste en

¹⁴⁴ M. Cloet, ‘De Kerk en haar invloed’, p. 42-46.

¹⁴⁵ M. Laleman, ‘Le castrum novum’, p. 344. Volgens het verslag van de bisschoppelijke visitatie van 12 april 1635 heeft Triest de kapel van de H. Macharius die onlangs is ingericht, in goede toestand bevonden.

¹⁴⁶ BAG Acta, V f° 57 r°.

een of meerdere kerkmeesters, de majordomussen. Waarin hun functies zich onderling onderscheidden, is niet echt duidelijk. Zeker is dat een majordomus verondersteld werd de rekeningen op te maken. Zij waren allen militairen. Er was een koster, die de pastoor bij het praktische beheer bijstond en de begrafeningen in diens opdracht noteerde, een orgelist en een orgelblazer.¹⁴⁷ De priesters werden bij hun diensten bijgestaan door misdienaars.¹⁴⁸ De grafdelver was eveneens een soldaat.¹⁴⁹

4.3.2. *Schoolmeester en vroedvrouw*

Het kan verwondering wekken de schoolmeester en de vroedvrouw onder de medewerkers vermeld te zien, maar vanuit het standpunt van de bisschop was dit begrijpelijk. Zijn interesse voor de schoolmeester ging op de eerste plaats uit naar zijn rechtgelovigheid. Wanneer in het begin van de 17de eeuw (1609) de schoolmeester de eed van trouw aan het katholieke geloof, voorgeschreven door het concilie van Trente en het derde provinciaal concilie van Mechelen (1607) niet had afgelegd, werd hij door de visitatoren gesommeerd dit onmiddellijk en publiekelijk voor het hoofdaltaar te doen. Daarna mocht hij een school openen, maar enkel voor Spaanse kinderen, die hij elke zaterdag de catechismus moet onderwijzen. De boeken waaruit hij wou voorlezen, moesten ook aan de autoriteiten worden voorgelegd,¹⁵⁰ een maatregel om de orthodoxie te verzekeren.¹⁵¹

Bij zijn bezoek in 1648 vroeg de bisschop of er een schoolmeester was om de kinderen te leren lezen en schrijven, evenals de leer (doctrina) te onderwijzen. Uit zijn vraag kunnen we afleiden welke leerstof de onderwijzer verondersteld werd te onderrichten: veel meer dan elementair lezen en schrijven en de catechismus onderwijzen hield dit niet in. Op dat ogenblik waren er trouwens meerdere onderwijzers. Jose Prico, het hoofd van het garnizoen, sprak over hen in het meervoud: het waren eerbare mensen, maar lui. Ook nu vroeg bisschop Triest of de onderwijzer aangesteld was zoals het hoorde, alluderend op de eed van trouw.¹⁵² Werd hij aangesteld door de militaire overheid, de plaatselijke gouverneur of zijn plaatsvervanger en mocht de pastoor een woordje mee praten? Wie betaalde hem, wie hem had aangesteld of de ouders via het schoolgeld van de kinderen? Vele vragen, geen antwoorden.

¹⁴⁷ G. Eryvynck, 'Sprokkelingen', p. 241.

¹⁴⁸ RAG Bisdóm, K 18450: 24 september 1649.

¹⁴⁹ Overlijdensreg. d.d. 16 februari 1678.

¹⁵⁰ RAG Bisdóm, B 5166: 23 mei 1609 (33839).

¹⁵¹ E. Put, 'Het onderwijs', in: M. Cloet (red.), *Bisdóm Gent*, p. 227.

¹⁵² RAG Bisdóm, B 5166: visitatie van 13 oktober 1648.

Het schoolmeesterschap was in het kasteel zoals in de burgerlijke wereld vaak een bijverdienste. Op 26 mei 1675 stierf Diego Carrer, soldaat en schoolmeester van dit kasteel, die drie weken voordien een hand verloor door een granaat weg te werpen. Een andere meester was tevens cantor in de kerk. Het waren allen Spanjaarden zoals de namen de Ybanes, Garcia, Fernandez aantonen en sommigen leefden hier met hun gezin.¹⁵³ Van een onderwijzeres is geen sprake. Daar gemengd onderwijs uit den boze was, moesten de meisjes het met uitzondering van de catechismus wellicht zonder onderwijs stellen, zoals ook de niet-Spaanse kinderen.

De bisschop toonde bij zijn visitaties ook belangstelling voor de vroedvrouw, niet omwille van haar geneeskundige kennis, maar omdat zij in staat moest zijn het nooddoopsel correct toe te dienen, indien het gevaar bestond dat de boreling niet zou overleven.¹⁵⁴ Meer dan dat ze een eerbaar iemand was en enkele namen vernemen we niet. De eerste had zelfs geen familienaam, de tweede genoot meer aanzien en werd begraven in de pandgang.¹⁵⁵

5. Kerkhoven en begrafenis

5.1. Kerkhoven

In het begin van de 17de eeuw werden de bewoners van het kasteel begraven in de kerk, op het kerkhof van het kasteel en een niet onbelangrijk deel van hen in een Gents klooster of kerk. Het waren vooral de kloosters van de bedelorden die in trek waren met op de eerste plaats de franciscanen, gevolgd door de augustijnen, de karmelieten en de dominicanen. Als parochiekerken kwamen deze van Sint-Jacobs en het H. Kerst in aanmerking. In de volgende decennia kwamen begrafenisstenen buiten het kasteel veel minder voor, maar de voorkeur bleef uitgaan naar dezelfde plaatsen.¹⁵⁶ Het waarom van een dergelijke keuze tijdens de eerste decennia kan de sturende aanwezigheid van geestelijken van deze orden in het kasteel zijn geweest, misschien te wijten aan het geringe aanbod van seculiere

¹⁵³ In het overlijdensregister komen onder meer volgende schoolmeesters voor: Cartagena?, *maestro de escuela* sterft op 4 juni 1656, *Roberto, maestro de escuela y cantor de la Iglesia* op 11 augustus 1658 en de schoolmeesters Francesco Garcia op 11 april 1663 en Pedro Fernandez op 31 augustus 1664; op 5 augustus 1676 werd het kind begraven van *Pedro de Ybanes, maestro de escuela*.

¹⁵⁴ Dit deed zij bv. in december 1697: zie doopregister 16 december 1697; M. Cloet, 'De Kerk en haar invloed', p. 32-33.

¹⁵⁵ Isabel, *la partera*, stierf op 1 november 1655, *Juana Pino, partera deste castillo* stierf op 9 december 1662 en werd begraven in de pandgang.

¹⁵⁶ Met name de Sint-Jacobskerk en de kloosters van Sint-Franciscus (bv. 29 april 1634), de augustijnen (bv. 31 oktober 1655) en de geschoeide karmelieten (bv. + 1 december 1663).

geestelijken.¹⁵⁷ Een andere reden was mogelijk de weinig aantrekkelijke ligging van het kerkhof. Op 4 augustus 1614 stelden de visitatoren vast dat het ver van de kerk lag, slechts bereikbaar langs een modderige weg en gelegen op een ongemakkelijke en ongepaste plaats. Lag het kerkhof dan buiten de citadel? Het is weinig waarschijnlijk dat het kerkhof op het grondgebied van een andere parochie zou zijn gelegen, maar een afstand van enkele honderden meters, wat mogelijk was binnen de citadel, die bovendien slijkerig was, kan men als ver hebben aangevoeld. De meeste kerkhoven lagen immers rond of bij de kerk. Maar waar dit kerkhof lag, weten we niet. Wegens die minder geschikte ligging stelden de visitatoren voor dat een ondergrondse crypte zou worden uitgegraven of dat de bisschop een meer geschikte plaats zou aanwijzen.¹⁵⁸ Er werd gevolg gegeven aan deze opdracht, want klachten doken later niet meer op, maar we vernemen niet of er effectief een crypte werd uitgegraven en waar die eventueel meer geschikte plaats dan wel gelegen was.

In de jaren dertig duiken in het overlijdensregister de termen oud en nieuw kerkhof op. Het nieuwe kerkhof dateert wellicht van kort voor 12 april 1635. Op die dag bezocht bisschop Triest het Spaans kasteel en vond het kerkhof “muy bien puestoso”, dus goed gelegen, maar er was geen plaats voorzien voor het begraven van niet gedoopte kinderen. Hij gaf de kapelaan-majoor de opdracht een klein stukje van het kerkhof daarvoor te bestemmen, zoals de diocesane synode van 1613 had voorgeschreven. Niet gedoopte kinderen waren immers met de erfzonde beladen en mochten daarom niet in gewijde grond worden begraven.¹⁵⁹

Op 3 juni 1647 wijdde de bisschop een kerkhof van het kasteel dat ‘nieuw’ werd genoemd!¹⁶⁰

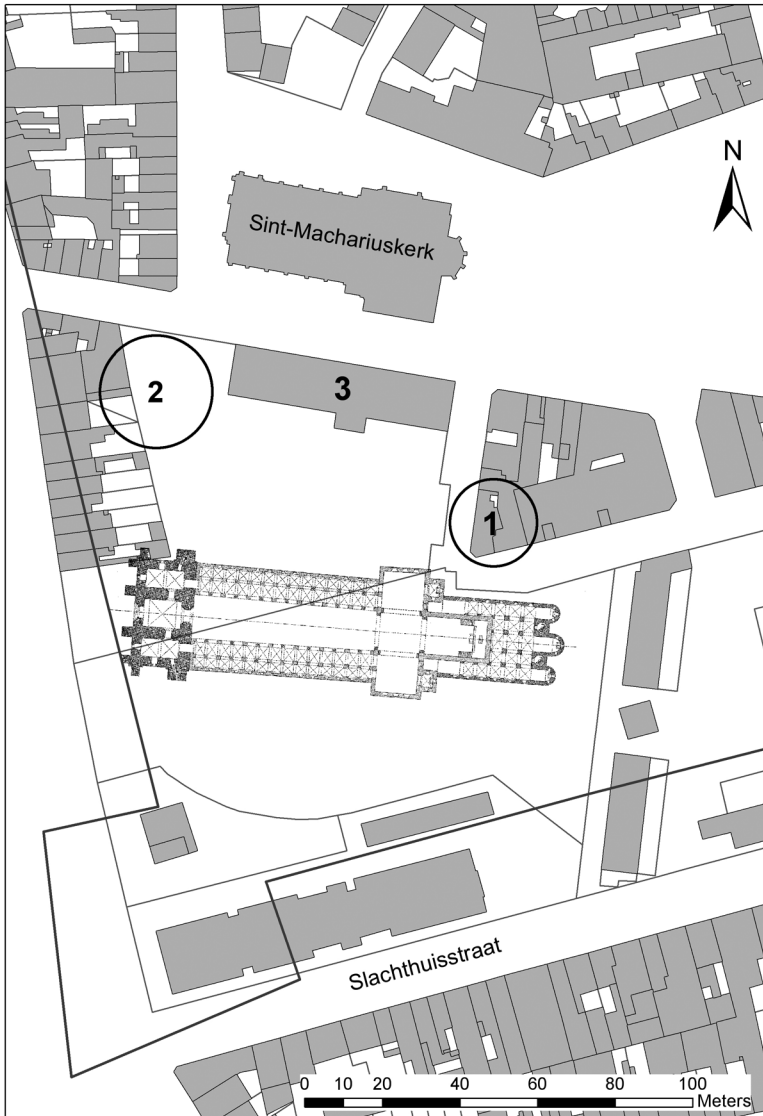
Hebben we bijgevolg te maken met drie kerkhoven, namelijk een oud en twee recentere? Waarom dan slechts één vermelding van een wijding en waar waren ze gelegen? Op al deze vragen vonden we geen afdoend antwoord.

¹⁵⁷ M. Cloet, ‘De Kerk en haar invloed’, p. 15; R. Mols, ‘De seculiere geestelijkheid in de 17de eeuw’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 8, Haarlem, 1979, p. 379. Rond 1620 was de situatie genormaliseerd.

¹⁵⁸ RAG Fonds Gent, 49: 4. *Quia vero coemiterium longe distat ab ecclesia idque via lutosa et loco incommodo ac indecenti iudicarunt domini visitatores cryptam subterraneam in illum finem debere extrui vel locus magis commodus de iudicio reverendissimi domini assignari*: 1614.

¹⁵⁹ RAG Fonds Gent, 49: verslag van de visitatie van 12 april 1635 en richtlijnen ten gevolge van deze visitatie op 26 mei (art. 13) en 27 oktober 1635 (art. 12). M. Cloet, *De Kerk en haar invloed*, p. 33.

¹⁶⁰ BAB Acta, VII° 50 r°.

Afbeelding 3: Contouren van het zuidwestelijke deel van het Spanjaardkasteel en van de middeleeuwse abdijkerk volgens de hypothese van Prof. F. De Smidt, geprojecteerd op het huidige kadasterplan.

1 = begraafplaats in gebruik in de 16de eeuw en vroeger,

2 = het zogenaamd nieuw kerkhof in gebruik vanaf ongeveer 1670,

3 = de refter van de Sint-Baafsabdij, vanaf 1589 gebruikt als kerk voor de parochie van het Spanjaardkasteel.

(Stad Gent: De Zwarte Doos – Dienst Stadsarcheologie, met dank aan Gunter Stoops, adjunct van de directie)

Het oude kerkhof mag niet geïdentificeerd worden met de verafgelegen dodenakker, wel met de pandhof waar tot 1540 monniken werden begraven. Bij de pandhof bevond zich immers het lavatorium dat in 1635 omgebouwd werd tot kapel van de H. Macharius. In enkele vermeldingen werd het oude kerkhof gelinkt aan de H. Macharius. Zo werd priester Nicolas Mortaigne, gepensioneerd kapelaan, op het oude kerkhof bij de resten van de H. Macharius begraven (12 januari 1656). *Alferez* Juan Serrano stierf op 31 december 1677 en werd de dag daarop begraven op het oud kerkhof bij de put van de H. Macharius “junto al pozo de S. Machario”. In het ‘oude’ kerkhof werden eerder belangrijke personen begraven. Het werd beschouwd als eervoller, een argument dat eveneens pleit ten voordele van de oude abdijbegraafplaats. Dat de pandhof als begraafplaats voor de soldaten en hun familie diende en het oude kerkhof werd genoemd, was reeds de mening van A. Van Werveke. Bij de opgravingen in 1911 werden in twee sleuven een groot aantal skeletten aangetroffen.¹⁶¹

Waar lag(en) dat nieuwe, die nieuwe kerkhoven? Zou één ervan geïdentificeerd kunnen worden met de plaats die bij recente opgravingen op de hoek van de Gandastraat en de Oostenrijkersstraat werd blootgelegd? De onderste, oudste begravingen waren allen ordelijk aangebracht, volwassenen, op de rug, voeten (en blik) naar het oosten gericht. In het zuidelijke deel van het opgegraven terrein werd vastgesteld dat de bovenste, jongste bijzettingen daarvan afweken. Volwassenen, kinderen, borelingen, lagen zowel op de buik als op de rug en waren nu eens noord-zuid, dan oost-west of west-oost georiënteerd. Archeoloog Gunter Stoops besloot dan ook dat dit deel waarschijnlijk nog gebruikt werd als begraafplaats ten tijde van het Nieuw of Spaans kasteel waar de bewoners minder zorg besteedden aan hun doden. Moderne dateringsmethoden zouden uitsluitsel kunnen brengen¹⁶². Maar voor zover er reeds resultaten bekend zijn, wijzen ze naar de 16de en niet naar de 17de eeuw.¹⁶³

Volgens A. Van Werveke werden in het nieuwe garnizoenskerkhof de pestlijders begraven. Dit klopt niet. Slachtoffers van de pest kwamen op afzonderlijke pestkerkhoven terecht. Wanneer een heel gezin binnen het kasteel plots aan de pest overleed, dus zonder vooraf geïsoleerd te zijn geweest, wordt expliciet vermeld dat ze buiten het kasteel zijn begraven.¹⁶⁴ Het overlijdensregister vermeldt zelden waar pestlijders zijn begraven in tegenstelling met de niet-pestlijders. Het

¹⁶¹ *Gand. Ruïnes de l'abbaye*, 1912, p. 19-20.

¹⁶² G. Stoops, ‘Gandastraat 7-9’, in: *Archeologisch Onderzoek in Gent 1997-2008*, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie vzw Mariakerke, 2008, p. 28-31.

¹⁶³ Mededeling van archeoloog Gunter Stoops op 15 november 2010 waarvoor onze hartelijke dank.

¹⁶⁴ 16 november 1652.

sprak immers van zelf waar dit was. Werd de plaats uitzonderlijk wel expliciet vermeld, dan was dit inderdaad het pestlijderskerkhof¹⁶⁵. In november 1668 was er sprake van het nieuw pestkerkhof (*in cemeterio novo peste*). Een dergelijk kerkhof was opgericht in de buurt van de Vijfwindgaten, waar het stedelijk pesthuis stond.¹⁶⁶

Het nieuwe kerkhof was volgens Van Werveke gelegen in de ruïnes van de keuken, dus voor de ingang van de kerk, en ook voor de ingang van de pastorie van het garnizoen. Die bevond zich ten zuiden van de keuken. Hij steunde zich daarvoor op het feit dat het oude kerkhof het *coemeterio inferiori* werd genoemd en het nieuwe kerkhof bijgevolg het hoger gelegen kerkhof moest zijn. Maar de term *coemeterio inferiori* hebben we in de 17de eeuw niet aangetroffen. De lokalisatie van het nieuwe kerkhof lijkt wel correct en eveneens dat er een niveauverschil was.¹⁶⁷ Trappen komen voor op de plattegrond van het Spanjaardenkasteel in Sanderus' *Flandria illustrata* van 1641.

Vanaf 1670 was de plaats ten westen van de kerk, onmiddellijk voor de kerkdeur, op het pleintje voor de kerk of voor de pastorie gegeerd.¹⁶⁸ Het "nieuwe" kerkhof en de binnenplaats voor de kerk en voor de pastorie lagen in elkaars omgeving zoals blijkt uit een drietal vermeldingen uit 1676. Op 5 mei stierf de vrouw van een vaandrig en werd begraven "enfrente del Christo al baxar del cementerio nuevo", tegenover de Christus wanneer men komende van het nieuwe kerkhof afdaal. Op 24 juli stierf de zwangere vrouw van sergeant Lopez en werd de volgende dag begraven op de binnenplaats van de kerk "enfrente del Christo patio de la Yglesia" (sic) en op 20 september overleed een zoon van een sergeant en zijn laatste rustplaats bevond zich "enfrente del Christo aqui en el patio", dus tegenover de Christus hier op de binnenplaats. In de veronderstelling dat er slechts een Christusbeeld stond, waren het nieuwe kerkhof en de begraafplaats voor de kerk in elkaars buurt gelegen. Dergelijke concrete aanduidingen zijn evenwel zeldzaam.

¹⁶⁵ Bv. bij het overlijden op 18 december 1666.

¹⁶⁶ A. Van Werveke, *Begraven*, Gent, 1899, p. 9.

¹⁶⁷ Nicolas Calvo of Calvus werd op 19 juni 1670 begraven dichtbij de trappen om af te dalen naar het plaatsje van de kerk: *cerca las gradas para baxar a la plaza deste yglesia*.

¹⁶⁸ Tegenover de poort van de kerk: de schoonzuster van sergeant Don Juan de los Rios (+ 17 augustus 1671). Op 16 september 1681 stierf Juana De Clercq en werd de volgende dag begraven *enfrente al portal de la yglesia deste castillo*. Ook de vrouw van de hoefsmid die stierf op 21 november 1674. *En el patio frente la puerta de la yglesia*: de majordomus van de artillerie die overleed op 25 november 1684. Een zestienjarig meisje dat overleed op 4 juni 1685 werd begraven *cerca la puerta de la yglesia*. In 1676 werden twee personen begraven op het plaatsje voor de kerk (*en la plazuela delante de la yglesia*): de bakkersvrouw (19 november) en een 92 jaar oude soldaat van het kasteel (2 december); een ander *enfrente el portal de la yglesia* (1680); op 14 april 1683 begraven *en el patio de la yglesia*.

Het ‘oude’ kerkhof bleef eveneens in gebruik.¹⁶⁹ In de laatste decennia van de 17de eeuw werd men of op het oude kerkhof of voor de poort van de kerk of voor de pastorie begraven.¹⁷⁰ Naar het einde van de eeuw komt de term “coemeterium clausum”, het afgesloten kerkhof voor,¹⁷¹ wellicht te identificeren met de helemaal door gebouwen omgeven pandhof en dus identiek aan het oude kerkhof. De term nieuw was toen in onbruik geraakt. In 1696 werd een nieuw groot kruis geplaatst voor de kerk.¹⁷²

5.2. *Begravenis en sociale status*

Het sociale onderscheid dat tijdens het leven al groot was, kwam bij de uitvaart nog sterker tot uiting.¹⁷³ De aard en de omvang van de begrafenisdiensten (en het bijkomende tarief) en vooral de plaats waar men werd begraven, moesten de sociale status onderstrepen. Hoe dicht bij het altaar, hoe dicht bij een geliefde heilige, op hoe meer gebeden en voorspraak men hoopte te kunnen rekenen om sneller in de hemel te komen en hoe duurder. De plaatsen bij een biechtstoel waren eveneens gegeerd. Men ging uit van de veronderstelling dat de berouwvolle zondaar in zijn gebeden ook de daar onderliggende man of vrouw zou gedenken.

Het gros van de soldaten en hun gezinnen werden begraven op het kerkhof van het kasteel. Maar het is niet zo dat alle soldaten op het gewone kerkhof werden begraven en alle officieren op een meer eervolle plaats. Kozen zij voor iets meer, dan was dit vaak in de kerk zonder verdere specificatie¹⁷⁴ of iets concreter, zoals in het midden van de kerkruimte of aan de linkerkant dichtbij de muur.¹⁷⁵ Vrouwen die in de kerk werden begraven, werden madame of doña genoemd. Het waren vaak vrouwen van kapiteins, geen gewone soldatenvrouwen.¹⁷⁶ Zeer

¹⁶⁹ Het oude kerkhof is nog vermeld op 22 mei en op 2 augustus 1671, op 23 januari, 27 maart 1675 en 7 juni 1675, 8 april 1676 en meerdere malen in 1677.

¹⁷⁰ Op 5 oktober 1690 stierf een constabel en werd begraven *prope chrucifixum ante portam templi*, bij het kruis voor de kerkdeur.

¹⁷¹ Bv. op 21 juli 1692, 30 juli 1693 en op 8 september 1696.

¹⁷² RAG Staten van Vlaanderen, 1233 (rekening gesloten op 15 september 1696).

¹⁷³ Chris Vandenbroeke, ‘Parochieregisters als bron voor de studie van de sociale stratificatie’, in: J. De Belder e.a., *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw*, Studia Historica Gandensia, Gent, 1983, p. 60.

¹⁷⁴ Bv. kapitein Mathias Granados op 29 mei 1645; kapitein Antonio de Castillo die op 8 oktober 1652 overleed in het hospitaal, vaandrig Gabriel de Hellin die stierf 27 augustus 1647; de majordomus van de kerk in 1659.

¹⁷⁵ 23 december 1673; een gereformeerd vaandrig, don Francisco de la Hora, op 1 oktober 1661

¹⁷⁶ 21 juni 1659; 8 januari 1634.

erkentelijk was daarom de luitenant-generaal tegenover zijn dienstmeid, Catalina Chartier. Zij werd begraven tegen de linker wand van de kerk.¹⁷⁷

Van anderen werd de plaats nauwkeurig vastgelegd. Kapitein Domingo de Usuray, die overleed op 28 december 1638, werd begraven tussen de preekstoel en het altaar van Onze-Lieve-Vrouw vlak naast de muur. Andere kapiteins bij de biechtstoel,¹⁷⁸ bij de H. Barbara (20 juli 1644) of tussen de altaren van Onze-Lieve-Vrouw en van de H. Barbara (1646). Beide heiligen waren populair. Hun altaren, kapellen en de nabij gelegen biechtstoelen waren gegeerde laatste rustplaatsen. Tegen de avond van 19 februari 1697 stierf Josephus de Moncada y Aragon, die onder meer gouverneur van het kasteel en de stad was geweest.¹⁷⁹ Hij werd begraven in de kapel van de H. Barbara, zoals ook enkele vaandrighs en een kapitein.¹⁸⁰ De majordomus van de kerk verkoos de plaats tegenover de kapel¹⁸¹ en madame de Aruga de nabijheid van de biechtstoel van de H. Barbara.¹⁸² Er waren trouwens twee biechtstoelen opgesteld links bij het betreden van de kerk.¹⁸³ Bij het altaar of in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw, ook kapel van de Rozenkrans genoemd, wensten onder meer een gereformeerd kapitein, een van de vier kapiteins die deel uitmaakten van de militaire staf, een kapitein van een “bezoekend leger” en Jeronymo del Castillo (Jeroen van de Kasteel?), vaandrig van dit kasteel, te worden begraven.¹⁸⁴ Tussen de twee altaren, dicht bij zijn ooms en tantes werd kapitein Francisco Fernandez begraven en een gereformeerd kapitein aldaar onder de kroonluchter.¹⁸⁵ De kansel¹⁸⁶ en de doopvont¹⁸⁷ dienden als lokalisatie. In 1668 vond de dochter van sergeant-majoor Matheo Lopez de Ballejo haar laatste rustplaats zo dicht mogelijk bij het wijwatervat waar

¹⁷⁷ Ze overleed op 22 augustus 1664.

¹⁷⁸ Overlijdensreg. 11 oktober 1644.

¹⁷⁹ Hij was *del consejo de guerra de su Majestad general de batalla de sus exercitos, teniente general de la cavalleria, gobernador y castellano de la villa y castillo de Gante* en werd op 21 februari begraven *cantatis vigiliis solemnibus .. in ecclesia huius arcis in capella Sanctae Barbarae et 22 factae sunt exequiae solemnissimae cum oratione funebri hispanice per rev. P. Celestinum, Carmelitam discalceatum, huius arcis concionatorem.*

¹⁸⁰ De *alferez* of vaandrighs stierven op 17 oktober 1642 en 9 april 1671; een kapitein op 27 december 1668; de majordomus op 14 december 1676.

¹⁸¹ Overlijdensreg. 14 december 1676.

¹⁸² Madame de Aruga stierf op 26 december. 1648.

¹⁸³ Iemand wou begraven worden tussen de twee biechtstoelen (+ 25 juli 1662) en sergeant Estevan Garcia, tevens majordomus van de kerk, dichtbij de eerste biechtstoel aan de linkerkant als men de kerk betrad (2 september 1670).

¹⁸⁴ De gereformeerde kapitein werd begraven op 2 mei 1684, de kapitein van de militaire staf overleed op 25 maart 1693, een kapitein van een “bezoekend leger” op 21 januari 1673 en Jeronymo del Castillo stierf op 22 juni en werd op 23 juni 1674 begraven.

¹⁸⁵ 18 november 1673 en 19 november 1660.

¹⁸⁶ 31 augustus 1664.

¹⁸⁷ 20 juni 1662 en een *tenedor de bastimentos* die begraven werd op 15 november 1674.

haar vader zes jaar eerder was begraven “donde esta enterrado su padre”. De jonkvrouwe was bijgevolg na het overlijden van haar vader in het kasteel blijven wonen.¹⁸⁸ Een andere ereplaats was de kruisgang. Die was weggelegd voor de schoolmeester-cantor.¹⁸⁹

Toen het lavatorium omgebouwd was tot kapel ter ere van de H. Macharius was dit dé ererustplaats. De hoogste in rang, bevelhebber Gaspar de Valdes, die 25 jaar gouverneur was geweest, verkoos er begraven te worden.¹⁹⁰ En meer dan vijftig jaar later, op 24 september 1693 werd in ditzelfde graf zijn kleindochter, Maria Margarita van Crombrugge, echtgenote van Ludovicus Happart van Diegem, bijgezet. Het was de uitverkoren rustplaats van een kapitein van het kasteel, van *alferez* Juan Serrano en van de vaandeldrager van de troepen van de gouverneur.¹⁹¹ Bestuursleden van de broederschap kozen er eveneens voor zoals de chirurgijn-majoor tevens majordomus van de broederschap en de kwartiermeester, de *tenedor de bastimentos*, die er proost (prioste) was.¹⁹² Een speciale band had de familie Cardon. Drie familieleden werden er begraven.¹⁹³ Eerbiedwaardiger dan de Machariuskapel was de collegiale kerk van Sint-Goedele in Brussel. Dit werd de laatste rustplaats van don Estevan de Gamara y Contreras, gouverneur van het Spaans kasteel en ambassadeur van de Verenigde Provinciën, die stierf op 8 augustus 1671. Dat buitenstaanders in de kerk wensten begraven te worden, was eerder uitzonderlijk. Zo iemand was Alonso Perez de la Torre, sergeant-majoor en gouverneur van het fort Rodenhuize (*fuerto rojo*). Hij verkoos Gent boven de kapel van het fort.¹⁹⁴

5.3. Kinderen

In het overlijdensregister komen kinderen doorgaans vrij onpersoonlijk aan bod: voornaam noch geslacht worden vermeld. Waar men in het Latijn het neutrale “infans” gebruikte, was dit in het Spaans “criatura” van X of Y. Aan hun begrafenis besteedde men weinig aandacht.

¹⁸⁸ Een sergeant die stierf op 14 november 1674 werd er ook begraven.

¹⁸⁹ Overlijdensreg. 11 augustus 1658.

¹⁹⁰ Overlijdensreg. 16 december 1639.

¹⁹¹ Respectievelijk begraven op 13 oktober 1676, 31 december 1677 en 13 augustus 1696.

¹⁹² 31 oktober 1676 en 22 april 1670.

¹⁹³ Vader en zoon Cardon: 30 augustus 1689 en de vrouw van Petrus Cardon: 10 juni 1700. Joos Cardon hield er dan ook de ‘cantine’ open: RAG Raad van Vlaanderen, 30728 (1671).

¹⁹⁴ Overlijdensreg. 19 juni 1674; A. De Vos, ‘Rodenhuize’, *Appeltjes van het Meetjesland*, XVIII (1967), p. 234-245.

Een uitzondering vormden (soms) kinderen van vooraanstaanden. Zo werd het twintig maanden oude zoontje van commissaris Don Pedro y Gember op 14 augustus 1682 begraven in de kerk. Francesco, zoon van luitenant-generaal Joseph Prico, wellicht ouder dan drie, werd begraven onder de bank van de Onze-Lieve-Vrouwekapel en kreeg de volgende dag een engelenmis (+ 1 augustus 1664) zoals Pedro, het kind van kapitein Juan de Lagos, *entretenido*¹⁹⁵ van het kasteel die begraven werd bij het wijwatervat. Het drie dagen oude kind van de plaatsvervanger van de sergeant-majoor Gaspar de la Torre en de dochter van Antonius Marquina, luitenant-generaal van de artillerie vonden hun laatste rustplaats in de Machariuskapel, maar ook baby's zonder dergelijke adelsbrieven.¹⁹⁶

Bij herhaling heeft men de indruk dat kinderen begraven werden samen met een volwassene die toevallig dezelfde dag begraven werd. Op 20 februari 1677 werden bijvoorbeeld tegelijk een soldaat en twee kinderen begraven, een van een sjuwer en een van een sergeant. Wanneer Margareta Dumont op 29 oktober 1677 werd begraven, maakte men van de gelegenheid gebruik om een *criatura* die niks met haar te maken had, ook onder de grond te stoppen. Dit klopt met de vaststelling van archeologen die driemaal een kind samen met een volwassene in één kist, hebben aangetroffen.¹⁹⁷

Stierven moeder en kind in het kraambed, dan werden ze daarom nog niet samen begraven. De vrouw van sergeant Martin Lopez stierf in de maand van haar bevalling en werd op 30 augustus 1649 begraven in de kerk, haar kind dat kort daarop overleed, op het kerkhof¹⁹⁸.

Een zo oneerbaar mogelijke begraafplaats was het lot van zelfmoordenaars. Het weesmeisje Maria Ozorio had zich op 24 januari 1671 verdrinken in de slotgracht. Wanneer ze op 3 februari werd gevonden, werd ze op bevel van de bisschop begraven bij de mesthoop van de hoofdwacht en er mocht geen enkele aanduiding van haar graf zijn.¹⁹⁹

6. Tot besluit

Waarin verschilde deze militaire parochie van de andere Gentse parochies? Stemt het beeld van de kerkelijke militaire structuur uit de literatuur overeen met de situatie van de parochie van het Spaans Kasteel? Via onderstaande conclusies for-

¹⁹⁵ Voor *entretenido* of *reformado* zie noot 44.

¹⁹⁶ Respectievelijk vermeld op 17 augustus 1682 en 5 mei 1696; op 13 mei 1698 en 20 mei 1700.

¹⁹⁷ G. Stoops, 'Gandastraat 7-9', p. 30.

¹⁹⁸ Idem op 7 en 16 januari 1677.

¹⁹⁹ *junto el estiercol del cuerpo de guardia, por orden del Señor Obispo de Gante sin senal ninguna.*

Afbeelding 4: Prent van de Pasbrug met links het Spanjaardenkasteel door Joseph Wynants, begin negentiende eeuw
(Stad Gent: De Zwarte Doos-Dienst Stadsarchief, AG W4; fotografie Storm Calle)

muleren we eveneens een antwoord op de vragen die we in de inleiding hebben gesteld.

De bewoners van het Spaans Kasteel vormden een aparte parochie in Gent, maar geen Gentse parochie. Zij maakte immers geen deel uit van de Gentse dekenij. De Gentse dekens oefenden er geen gezag uit en gingen er bijgevolg niet op visitatie. In hun verslagen ontbreekt dan ook elk spoor ervan. De kapelaan-majoor of legerpastoor was evenmin lid van de congregatie van de Gentse parochiepastoors.

De pastoor stond wel onder het gezag van de plaatselijke bisschop. Was het in het eerste kwart van de 17de eeuw niet altijd duidelijk hoe de verhoudingen tussen laatstgenoemde en de legervicaris-generaal lagen, na het concordaat van 1628 was dit niet meer het geval. De pastoors werden aangesteld door de vorst, door de vicaris-generaal van het leger of hoofdaalmoezenier en eventueel door de gouverneur van het garnizoen. Daarop volgde de canonieke aanstelling door de bisschop, die niet naliet de kandidaten te examineren. Hij was het ook die de geestelijken machtigde biecht te horen, langer dan acht dagen afwezig te zijn en

voor de rechtbank te getuigen. Hij wijdde de altaren, bevestigde de broederschappen en verleende dispensaties voor de verplichte zondagsrust en de vasten. Voor huwelijkszaken was de legervicaris-generaal niet uitsluitend bevoegd zoals J. Lefèvre meende. Het was een gedeelde bevoegdheid. De grote rol die G. Parker toebedeelde aan de jezuiten op het einde van de 16de eeuw²⁰⁰ was evenmin de realiteit in het 17de eeuwse Gentse garnizoen. Jezuiten waren er niet actief, noch als aalmoezenier, noch op geneeskundig gebied, noch in de armenzorg. Aan beide verschillen liggen wellicht dezelfde oorzaken ten grondslag. De twee auteurs steunden zich vooral op de kerkelijke organisatie in het leger op het einde van de 16de en in het begin van de 17de eeuw, de periode waarin de militaire organisatie waaronder de kerkelijke, vorm kreeg en op dat ogenblik niet kon rekenen noch op een stevige kerkelijke organisatie noch op voldoende seculariëren. Na de provinciale synode van Mechelen in 1609 die de volle steun van de aartshertogen Albrecht en Isabella genoot, werd dit anders. Er waren in het seminarie gevormde priesters en de bisschop liet niet aan zijn bevoegdheid en gezag over al wie hij als zijn parochianen beschouwde, tornen. De legervicaris-generaal kon zich op de zielzorg bij de rondtrekkende legers en de vloot toespitsen en de verantwoordelijkheid voor de zielzorg in de garnizoensteden eerder aan de bisschop overlaten.

Na 1615 waren bevoegdheidsdiscussies van de legerpastoor met de Gentse parochiegeestelijkheid en met de Gentse dominicanen en andere regulieren zeldzaam. Conflicten tussen regulieren en seculariëren over het begraven en het bezoeken van zieke parochianen kwamen vaak voor. Ze hadden met het militaire karakter van de Spaanse parochie weinig te maken.²⁰¹ De verklaring voor het afnemen van conflicten kan wellicht in dezelfde context worden gevonden: een sterker bisschoppelijk gezag en een groter aanbod van seculariëren dank zij de seminaries, waardoor de taakverdeling tussen seculariëren en regulieren duidelijker werd.

Dat de militaire parochie deel uitmaakte van een militaire structuur gaf sommige pastoors de mogelijkheid of zelfs het recht van de klassieke pastorale taken af te wijken. Zo weigerden ze pertinent te preken omdat dit in de militaire context de taak was van de specifiek daartoe aangestelde predikant. Of ze met evenveel recht konden weigeren andere pastorale opdrachten uit te voeren zoals het bezoeken van de zieken of het bidden van de vespers is zeer de vraag. De militaire structuur gaf eigenzinnige pastoors wellicht de kans enigszins aan het gezag van de plaatselijke bisschop te ontsnappen.

²⁰⁰ G. Parker, 'De militaire organisatie', I, p. 68-69.

²⁰¹ L.E. Halkin, 'Het katholiek herstel', p. 350.

Het Spaans Kasteel telde veel geestelijken voor een bevolking die we in vredes-tijd op een duizend à elfhonderd raamden. De werklust van de geestelijken lag bijgevolg een stuk lager dan die van hun collega's in een gewone parochie.

De geestelijken en het onderhoud van de kerk werden bekostigd door de militaire schatkist en een deel van de soldij. De kerk was arm en bezat geen onroerende goederen. De geestelijken genoten zelden van extra religieuze diensten zoals jaarmissen of andere stichtingen. De soldaten waren te arm om zo iets te bekostigen en de meer gegoede officieren gaven de voorkeur aan kerken die meer aanzien hadden. De militaire parochie was een recente creatie. Hier was geen sprake van een historisch gegroeide vrije gemeenschap waarvan de kerkfabriek en de armentafel uitingen waren. Bijgevolg ontbrak een instelling voor armenzorg.²⁰²

Het register van dopen, huwelijken en begrafenissen was doorgaans in het Spaans opgesteld, de volkstaal van de parochianen en niet zoals gebruikelijk in het Latijn.

Het oneigenlijk gebruik van gelden bedoeld voor de kerk van de citadel, de weinig zorgvuldige boekhouding en het gebrek aan solidariteit tussen de geestelijken, was ongetwijfeld niet typisch voor een militaire parochie.

Een preekstoel, biechtstoelen, kerkbanken en altaren deden in de loop van de 17de eeuw hun intrede parallel met de situatie in andere kerken. Even parallel ontstond de alomtegenwoordige devotie voor Onze-Lieve-Vrouw en het H. Sacrament, onder de vorm van broederschappen en processies, aangewakkerd door hetzelfde contrareformatorische klimaat.

Parochianen werden op meerdere plaatsen binnen de citadel begraven: in de kerk, de pandhof, het pleintje voor de kerk en de pastorie. Begraafplaats en begrafenisdienst weerspiegelen op dezelfde wijze het standenverschil als buiten de citadel.

Na het provinciale concilie van Mechelen in 1607 werden de richtlijnen van het concilie van Trente doorgevoerd. Ook hier was het vooral bisschop Triest die ze dankzij zijn lange carrière en doortastend karakter deed naleven. Ze betroffen onder meer het onderricht van de gelovigen via preken en catechismuslessen, het bijwonen van de zondagsmis, het vereiste decorum bij godsdienstige plechtigheden en sacramenten, de bestendige aanwezigheid van een geestelijke en het regelmatig bezoeken van de zieken omwille van het belang van de laatste sacramenten, een correct aangestelde en orthodoxe schoolmeester en vroedvrouw, sterke nadruk op het naleven van de christelijke (huwelijks)moraal en strengheid voor andersgelovigen en ketterijen.

²⁰² W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 347-348.